

מהם החסמים בפיתוח החברה הערבית כמנוע צמיחה למשק הישראלי?

סיכום דיון

מסמך זה מהווה את תמצית הדיונים שנערכו במסגרת השולחן העגול, מתוך מטרה לשתף את הקהל הרחב בעיקרי הדברים. בקריאת המסמך יש להביא בחשבון שמדובר בתמצית הדיון ולא בפרוטוקול מלא. יודגש, כי הדברים מייצגים את עמדותיהם האישיות והמקצועיות של חברי הפורום ואינם מייצגים בהכרח את העמדות הרשמיות של הגופים אליהם הם משתייכים.

הדוברים מובאים כאן לפי סדר הדברים במהלך הדיון.

תאריך המפגש: 12.7.2018

דברי פתיחה וברכות:

סלים ג'ובראן, שופט בית המשפט העליון בדימוס

- הופתעתי לטובה, אני נמצא בכל-כך הרבה עמותות וארגונים, כשאנחנו מזמינים כמעט מחצית נכחו. כאן אין אפילו מקום לשבת וזה משהו שמצביע על רצינות, שאתם מחשיבים את הנושא שאנחנו הולכים לדבר עליו היום.
- אני רוצה להתחיל בפרק התודות לפני שאשכח. קודם כל תודה למארחים שלנו. כל פעם שאני בא למקום הזה אני מתרשם לטובה. אני אומר את זה לא בגלל שאנחנו מתארחים אצלם, האמת היא שהם תרמו הרבה לחברה הערבית בישראל ובכלל למדינה. אנחנו ראינו אותם גם בתיירות וגם בתחבורה. זה דבר שמשמח אותנו כאזרחים ערבים שאנחנו כן יכולים, אבל כמובן בתנאי שיפתחו לנו את הדלתות.
- תודה נוספת על כך שמישהו החליט לבחור כיו"ר הוועדה המייעצת לכלכלת החברה הערבית במסגרת מכון אהרן למדיניות כלכלית במרכז הבינתחומי הרצליה. באמת יש לי את הכבוד, לקחתי על עצמי משימה לא קלה, אבל אמרתי זה דבר שהוא בלבי ואני כל הזמן בחיים המקצועיים שלי, גם כעורך דין וגם כשופט במשך 35 שנה במערכת המשפט בישראל, חשבתי שזה נושא שראוי שנדבר עליו, ולבדוק איך אנחנו יכולים לשפר.
- תודה נוספת לכל אותם חברי הוועדה שניאותו לבקשתי להיות חברים בוועדה המייעצת ואני באמת מעריך את זה מאוד. לכל אחד מכם יש תרומה נכבדה, כל אחד בתחומו שלו, כדי שנוכל בינינו להתייעץ ולייעץ גם למכון, באמצעים הדלים שלנו, איך אנחנו רואים את הגישה שצריכה להיות כדי לבוא ולבדוק את הנושא הזה החשוב לכולנו.

- תודה אחרונה כמובן למכון אהרן, למר שלמה דוברת ולכל העמלים, לפרופ' אקשטיין, פרופ' מואב ולמריאן.
- אין תיזמון יותר מתאים לישיבה היום, מה שקורה לישראלים מסביבנו, בשיגעון שאנחנו חווים אותו יום יום בתקשורת לגבי כל מה שקורה... אני לא באתי לדבר פוליטיקה אבל אי אפשר בלי זה, רבותי. אנחנו נמצאים בתקופה כל-כך קשה, כל-כך גורלית, כל-כך מוזרה בעיניי. כל החקיקה הזאת שחלק, אני לא מאשים את כל חברי הכנסת, חלק מחברי הכנסת באים פתאום היום, כאילו הם לא ישבו כבר כמה שנים, הגיע זמן של חוק הלאום. אני אמרתי כשיש חוק לאום ויש למשל חוק המואזין. שאלו אותי איך אתה מרגיש. אמרתי אני שמח. שאלו אותי ד"ר ג'ובראן, אתה שמח בשני החוקים האלה? אמרתי - כן, כי אנחנו מסתבר דומים למה שקורה בשוויץ. בשוויץ מה שקורה, כל יום קמים השוויצרים טובלים את רגליהם באגם לוצרן, אוכלים את הטובלרון, אוכלים את הקרואסון, ומסתכלים על הפרות מסביב. למחרת קמים, יש משאל עם איזה סוג פרחים יהיו בגינה הציבורית השנה. באמת אני חשבת שלנו זה אותו הדבר, למה? כי אין לנו יותר בעיות במדינה, לא כלכלה, לא ביטחון, לא אלימות. זה מה שמדאיג את מנהיגנו- לבוא למואזין שכל יום בבוקר קם בשעה מסוימת, שיכולה להפריע באמת לשנתם של חלק מהאנשים, אני מבין את זה. אבל בשביל מה לחוקק חוק? הרי פתרו את הבעיה הזאתי בהרבה כפרים, דיברו עם ראשי העדה המוסלמית ואז הורידו את הווליום, זה כל-כך פשוט.
- הדבר השני, פגיעה בשפה הערבית. אני אומר רבותי, למה לפגוע? למי זה מפריע שהשפה הערבית תהיה שפה רשמית? מה שאותי מדאיג, אותו גאון שניסח את ההצעה שאומר השפה הרשמית לא תהיה יותר רשמית ערבית אלא תהיה בעלת מעמד מיוחד. מישהו גם כן יכול להגיד לי איזה המצאה גאונית, מה ההבדל בין רשמי למעמד מיוחד? אלא פשוט זה כדי לפגוע, זה פגיעה באגו של כל ערבי, זה התרסה כלפי האוכלוסייה הערבית. רבותי, השפה הערבית היא שפה כל-כך יפה, עשירה. גם הרמב"ם כתב בערבית. אם הרמב"ם החשיב שזה שפה כזאתי משנית, למה כתב בערבית? כתב. הוא חי בצפון אפריקה ובמצרים.
- עוד יותר מדאיג אותי הנושא של שוויון, סוף סוף יש חוק יסוד שמדבר על שוויון. האם יש מילה אחת על שוויון בחוק הזה? שוויון זה זכות יסוד של כל אזרח בכל מקום בעולם. זה המינימום של אדם שירגיש שמעריכים אותו, נותנים לו את כל הזכויות. פתאום אין אף מילה על שוויון, למה? מה קרה? אני לא ממציא, מי שהמציא את השוויון, הרבה חכמים בהיסטוריה של העם היהודי, בנימין זאב הרצל, זאב ז'בוטינסקי, מנחם בגין ומגילת העצמאות וכולם דיברו על שוויון. חובה לתת שוויון. מנחם בגין עוד הרחיק לכת עוד יותר, כי אני כשאני מרצה בהרבה מקומות שואלים אותי, אדון ג'ובראן, בסדר, שוויון, מה עם שירות בצבא? איפה החובות? אני אומר - מנחם בגין בעצמו אמר, ויש לזה נתונים, שאנחנו חייבים לתת לאזרחיה הערבים של ישראל את מלוא הזכויות גם אם הם לא שירתו בצבא, כי אנחנו רצינו שלא ישרתו בצבא. זאת אומרת יש תשובה לזה.
- עוד יותר גרוע הנושא של כל קבוצה אתנית, היא יכולה לבנות יישוב משלה. מישהו היה מעלה על דעתו שדבר כזה קורה במדינת ישראל, במאה ה-21, אסור לערבי לגור עם יהודי. זה פשוט לא... אין נוסחה אחרת, כתוב כל קבוצה אתנית. האם אתם יכולים להגיד לי איזה קבוצה ערבית בנתה עיר בישראל ב-70 שנה אחרונות או כפר? אין. זאת אומרת הכוונה היא שיהודים יוכלו לגור לבד. איך זה יכול להתקבל בעולם?

- אנחנו הרי הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון. איך מרשים לעצמנו? לא רק זה אני אומר, היו לנו מנהיגים, למה בגין לא חשב על זה אז? בגין היה אידאולוג, איש ימין, הוא לא חשב שיש צורך בחוק יסוד שידבר על השפה הערבית ושיהודים יגורו לבד. לכן אני חושב שהמכון לקח על עצמו משימה מאוד חשובה ואני חושב שהיא תוביל להרבה דברים טובים. אני מקווה שהמכון ייתן דו"ח מפורט על החסמים, על הכשלים, על האפליה, וגם יציע פתרונות. הפתרונות האלה אני מקווה שייפלו על אוזן קשבת אצל הממסד במדינה שלנו. לא כמו ועדת אור. ועדת אור כתבו מאות עמודים ובסוף רוב רובם של ההמלצות עד היום לא בוצעו. זה דבר שבאמת לא בריא לנו כחברה דמוקרטית. ומה שהם עשו, הקימו ועדה כדי ליישם את המלצות ועדת אור. זה הישראבלוף מה שנקרא בלשון עמ'חה. בשביל מה ועדה? הרי הועדה פה המליצה, לא צריך ועדה ליישם אלא צריך ליישם בפועל.
- אני מאחל הצלחה למכון ואנחנו מאחוריים ונקווה שנצלח. ואולי נביא יום אחד לישועה לכל המדינה, ערבים ויהודים, שיש דברים שאפשר לתקן בחברה הערבית, ובחברה היהודית. ערביי ישראל הם כבר לא נטל כמו שחשבו עליהם אז, הם נכס ומנוע צמיחה לכלכלת ישראל.

**צביקה אקשטיין, ראש מכון אהרן למדיניות כלכלית; דיקן בית הספר טיומקין לכלכלה,
המרכז הבינתחומי הרצליה**

- אני רוצה להתחיל מהברכות. ברכות לכבוד השופט סלים ג'ובראן שלקח על עצמו להיות יו"ר הועדה המייעצת. ב-1 באוגוסט תהיה הישיבה הראשונה של הועדה המייעצת.
- אני רוצה להגיד כמה מילים על מכון אהרן וכמה מילים על התכנית הזאת, ועל הרקע שלה. תכנית כלכלית לחברה הערבית נכנסה למכון אהרן כתוצאה מתרומה של יד הנדיב ויושב פה מנכ"ל יד הנדיב, אריה וייס, ומשפחת ברונצקי. אנחנו מאוד גאים שאנחנו יכולים לקחת את זה על עצמנו.
- את התכנית הכלכלית מובילה מריאן תחאוכו שמסיימת דוקטורט באוניברסיטת חיפה, ביחד עם זאב קריל ממשרד האוצר.
- אני רוצה לתת לכם רגע את התמונה הכללית של השולחן העגול הזה. זה, מסע הפתיחה שלנו, ובשולחן העגול כאן נציג מהם החסמים, והיינו רוצים בתגובות ללמוד מכם מה הדברים, מכל אחד מכם, מה אתם חושבים הנושא היחיד או הנושא העיקרי שעליו עלינו לעבוד. עכשיו אנחנו לא עושים את העבודה הזאת לשם מחקר אקדמאי. העבודה שלנו היא למצוא את אותם חסמים עיקריים אשר ניתן להסיר וליישם רפורמות כדי לעשות פריצת דרך משמעותית בעשור, 15 שנה הבאות. אנחנו רוצים להגיע לניתוח כלכלי ברמה גבוהה שנוכל לשכנע את הממשלה, את הציבור, את הכנסת, שההתעסקות בנושאים הספציפיים הללו תיתן תנופה לחברה הערבית ותהיה מנוע צמיחה למשק הישראלי, וזה יהיה מה שאנחנו קוראים WIN-WIN.
- זו בעצם המטרה. נעשה את זה בצורה הבאה. אחרי השולחן הזה אנחנו נחליט על תכנית עבודה, נציג אותה כהצעה לוועדה המייעצת, ונתחיל בעבודה בפועל. בעבודה בפועל, נמשיך להזמין אתכם, וכל פעם נציג תוצאות מהמחקר שמובילים להמלצות מדיניות ספציפית. חלק מזה תטעמו תוך כדי הדיון הזה, ולכן מאוד מאוד חשוב לנו

לשמוע את עמדתכם, לשמוע דעות שונות. אנחנו מאמינים שגיוון, Diversity, זה יתרון ענק, גיוון דעות.

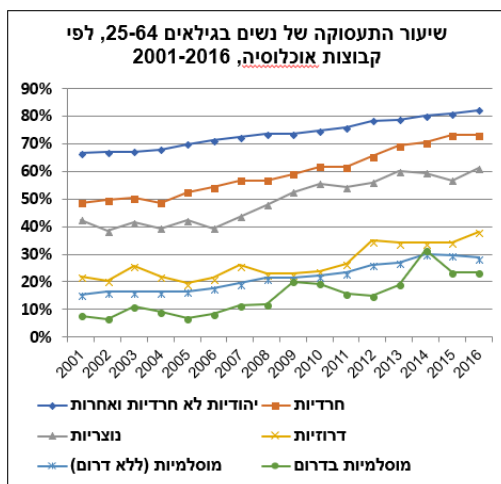
- אני אגיד עוד נקודה אחת מאוד משמעותית. בצד הכלכלי, עם כל הבעייתיות שכבוד השופט דיבר עליה בצד הפוליטי, בצד הכלכלי גם הממשלה הזאת קיבלת החלטה 922, ומי שמכיר אותה יודע שהיא משמעותית חיובית. כן היינו רוצים לדעת האם הנושאים המרכזיים שאנחנו מציגים פה, 922 מטפלת בהם. זה חלק מרכזי מהשאלות. אבל ב-922 יש בהחלט תנופה.
- מילה אחת על המכון, מכון אהרן הוא מכון שעובד גם עם חוקרים מהמכון וגם חוקרים מבחוץ. המטרה שלו היא לתת המלצות מדיניות מבוססות על מחקר כלכלי יישומי הטוב ביותר כדי לשכנע ולהשפיע על החלטות הממשלה והכנסת לקדם את הכלכלה הישראלית, להגדלת הצמיחה והקטנת העוני. בכל נושא שאנחנו מעלים, יש בו מרכיב משמעותי של בעייתיות או פוטנציאל לחסמים לצמיחה הכלכלית של המשק ולשימור רמת העוני הגבוהה.

הצגת העבודה המשותפת של מכון אהרן ומשרד האוצר:

זאב קריל, אגף הכלכלן הראשי, משרד האוצר

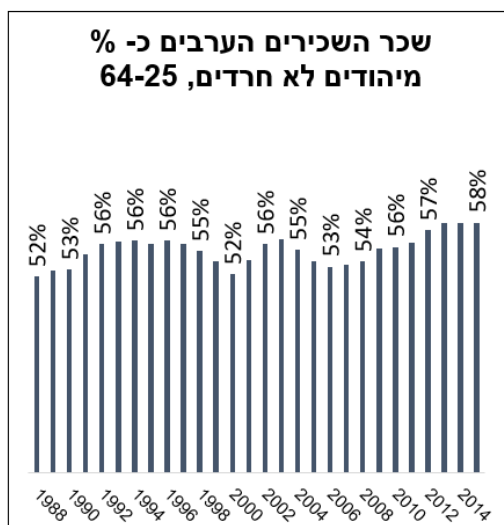
- למשרד האוצר יש המון רצון בשנים האחרונות להכיר יותר טוב את החברה הערבית ואת הכלכלה הערבית. הצוותים הביצועיים מחפשים להוריד יותר חסמים בשביל להביא ליותר צמיחה, ולכן השיתוף פעולה שלנו עם מכון אהרן הוא טבעי לחלוטין.
- אציג בקצרה, ברמת המקור, כמה פערים בולטים בין החברה היהודית לחברה הערבית. לקחנו את סקר משקי הבית של הלמ"ס ופירקנו את הפערים בהכנסות משקי הבית מעבודה, שכירה ועצמאית ומהכנסות מהון של יהודים-לא חרדים ושל משקי בית ערבים, כשראש משק הבית הוא בגילאי 30 עד 54. כלומר ניקינו עובדים מבוגרים, משקי בית עם עובדים מבוגרים וכו'. מה שרואים בצורה מאוד ברורה שאם מסתכלים על הכנסת השוק, כלומר בלי להסתכל לא על גודל המשפחה ולא על קצבאות ביטוח לאומי, אלא רק כמה שמשקי הבית מביאים הביתה כתוצאה מעבודה ומהכנסות מהון, אז רואים שהערבים בממוצע מביאים הביתה מחצית ממה שמשקי בית יהודים מקבילים מביאים. עכשיו אולי קצת יותר מעניין זה שאם מסתכלים רק על משקי בית בצפון, בחיפה ובצפון, אז רואים שהפערים לא מאוד שונים. גם משקי בית שמתגוררים יותר קרוב אחד לשני, הפערים הם כמעט מחצית.
- הפערים האלה יכולים לנבוע משני גורמים עיקריים. הראשון, שמשקי בית ערבים מתאפיינים בפחות שעות עבודה. השני, השכר השעתי - השכר שמקבלים העובדים הערבים לשעת עבודה הוא יותר נמוך.
- בשני המדדים האלה יש פערים מאוד גדולים בין ערבים ליהודים. בניתוח כמותי, ראינו ש-56% מהפער בהכנסות משקי הבית נובע מהפער בשכר השעתי, ו-44% נובע מהפערים בכמות שעות העבודה של משקי הבית.
- שתי תופעות בולטות בהקשר הזה. הראשונה, שיעורי התעסוקה של נשים ערביות נמוכים משמעותית משיעורי התעסוקה של נשים יהודיות, גם חרדיות וגם לא חרדיות. ב-15 שנים האחרונות היה שיפור משמעותי בשיעור התעסוקה של נשים,

- הוא קפץ פחות או יותר פי שתיים, זה בכל הגילאים. ואם מסתכלים על הגילאים הצעירים אז הקפיצה הייתה אפילו יותר משמעותית.
- דבר נוסף שרואים, שבתוך החברה הערבית יש פערים בין תתי האוכלוסיות. אם מסתכלים על ערביות מזרח ירושלים והבדואיות בדרום, אז שיעורי התעסוקה בקרבם מאד נמוכים, ואם מסתכלים על האוכלוסייה הנוצרית והאוכלוסייה המוסלמית בצפון, אז שם שיעורי התעסוקה יותר גבוהים והם גם עולים יותר מהר.

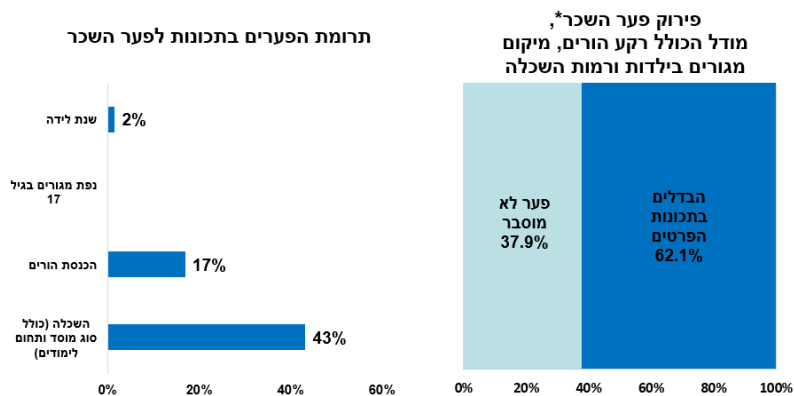
מקור: עיבודים לסקרי כח אדם של הלמ"ס

גרף פחות מוכר אולי, זה גרף השכר. זה הבדלי שכר בין גברים ערבים לגברים יהודים לא חרדים. היחס של השכר של גברים ערבים בגילאי 25 עד 64 למוצע השכר של גברים יהודים לא חרדים, באותם גילאים. אם מסתכלים לאורך הזמן, אז יש קצת תנודתיות במשתנה הזה, שנובעת גם ממחזורי העסקים, וגם מכניסה של עובדים זרים. מה שיותר חשוב, אם ב-96, שנה שידועה באבטלה נמוכה יחסית, שיעור השכר היה 56%, וב-2015 היה 58%. כלומר, בעשרים שנה היחס השתפר בשתי נקודות אחוז, ובמילים אחרות, בשביל לסגור פער של 42% צריך משהו כמו 400 שנים.

מקור: עיבודים לנתוני הביטוח הלאומי

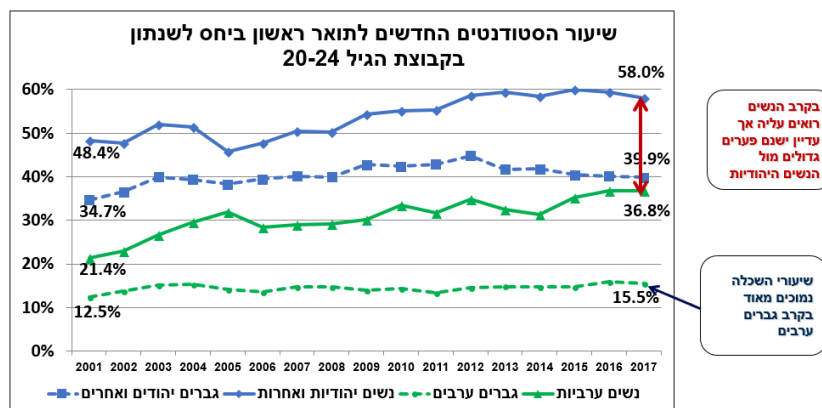
- אז מצד אחד יש שיפור מאוד משמעותי בשיעור התעסוקה של נשים ערביות, מצד שני בפערי השכר בין גברים יהודים לגברים ערבים, אין כל כך שינוי.
- עכשיו, לגבי החסמים, בצורה הכי כללית. אנחנו ניסינו לפרק את החסמים לשתי קבוצות עיקריות. יש חסמים ברכישת ההון האנושי, טרם הכניסה לשוק העבודה, שהם נובעים מפערים סוציו-אקונומיים, פערים בתקצוב ובתשומות הלב של קובעי המדיניות, באיכות נמוכה יחסית של מערכת החינוך, קשוי השתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה ומחסור באינפורמציה ודמויות חיקוי. לצד אלה, יש חסמים בתוך שוק העבודה של הגילאים היותר מבוגרים. חסמים אלה נובעים מפערים בנגישות למרכזי תעסוקה, ידיעת השפה העברית והאנגלית, אפליה ועוד.
- נקודה נוספת שצריך להכיר שלפעמים חסמים במימוש פוטנציאל ההון האנושי בשוק העבודה עצמו משפיע על המוטיבציות לרכוש השכלה, וזה יכול להסביר חלק מהפערים.
- אני אראה עכשיו ניסיון שלנו לחלק כמה מתוך הפער בשכר של הערבים לעומת היהודים נובע מקבוצת החסמים הראשונה וכמה מקבוצת החסמים השנייה. אנחנו השתמשנו בנתונים על הגברים, ערבים ויהודים, צעירים יחסית, שהם בני 30-40. הפער בשכר בגילאים האלה עמד על 5,190 שקלים ב-2015. אם מפרקים את הפער הזה לשתי הקבוצות, אז בגדול אנחנו מצליחים להסביר בין 60%-ל-80% מהפער בשכר, על ידי משתנים טרם הכניסה לשוק העבודה.
- אסביר את זה ביתר פשטות. אם אנחנו לוקחים מודל כלכלי ומכניסים משתנים כמו מקום מגורים, שנת הלידה, רמות ההשכלה, אז אנחנו יכולים להסביר משהו כמו 60 עד 80 אחוז הפער. בערך בין 20 ל-40 אחוז נשאר פער לא מוסבר שאפשר לחשוב שנובע מאפליה, אבל הוא יכול לנבוע גם מגורמים אחרים.

אם מסתכלים בתוך ההבדלים שאנחנו יודעים להסביר, אז המשתנה שמסביר את רוב הפער הוא משתנה ההשכלה. ההשכלה מחלוקת גם לאיכות ההשכלה וגם לרמות ההשכלה באופן כללי. ולכן לפחות אינטואיציה ראשונית שמבוססת על הנתונים, זה ששם הסיפור המרכזי ואולי שם כדאי להתמקד.

מריאן תחאוכו, מנהלת תכנית המדיניות הכלכלית של החברה הערבית, מכון אהרן למדיניות כלכלית

- אני מסכמת את מה שזאב אמר, זה שכשמפרקים את הפער בהכנסה במשקי בית ערבים, משקי בית יהודים, רואים ש-44% מגיעים מהפער בשעות העבודה. זה כנראה מזה שהנשים הערביות עובדות פחות מהגברים. כלומר, הפער הזה בשכר נובע מזה שנשים ערביות יוצאות פחות לשוק העבודה. החלק השני נובע מזה שהגברים הערבים משתכרים פחות מגברים יהודים.
- היום, גם בתכנית 992, גם כשאנחנו יושבים בישיבות שבהם מעורבים אנשי ממשלה, כל הזמן מדברים על מה צריך לעשות כדי להעלות את שיעורי התעסוקה של הנשים הערביות. הם שוכחים בעצם את הגברים הערבים שנמצאים מאחורה מבחינת השכר. הגברים די מופלים פה לרעה.
- ראינו שבצד החסמים טרום הכניסה לשוק העבודה, כלומר מה האנשים האלה שווים עד שהם מגיעים לשלב שבו הם מחפשים לעבודה, שם נמצא הסיפור. זה בעצם רמת ההון האנושי. ההשכלה שהם רוכשים עד השלב הזה.
- הדיון שלי יתמקד במה שקורה עד שאנחנו מגיעים לשוק העבודה, מה קורה בהשכלה הגבוהה, מה קורה במערכת החינוך לפני ההשכלה הגבוהה, ובין היתר אני אדבר על מחקר שאנחנו עשינו בקשר לשפה העברית. בסוף נדבר על נושא שהוא נושא די כאוב בחברה הערבית, הנושא של הפשיעה, ונדבר עליו כחסם לפיתוח כלכלי.
- אז מה קורה במוסדות האקדמאיים, במכללות והאוניברסיטאות בארץ? בנתונים על שיעור הסטודנטים מכל שנתון, מפולחים לפי מגדר ומגזר, רואים שתי תופעות. ראשית, שיעור ההשכלה של הגברים הערבים הוא מאוד נמוך ביחס לכל יתר הקבוצות. על פני זמן, אמנם הייתה עליה קטנה אבל היא הייתה מאוד קטנה. שנית, שיעור ההשכלה של הנשים כן עלה, הוא עלה משמעותית. אבל במקביל גם שיעור ההשכלה של הנשים היהודיות עלה, כך שהפער ביניהם, בין הערביות ליהודיות, נשאר מאוד גדול.

- כל פעם כשאני מציגה את השקף הזה אומרים לי - ומה קורה עם אלה שלומדים בחו"ל? אנחנו יודעים שהרבה ערבים לומדים בחו"ל. אין נתונים מסודרים לגבי הלומדים בחו"ל אבל בשנת 2012 כן נעשה מחקר שניסה להעריך פחות או יותר

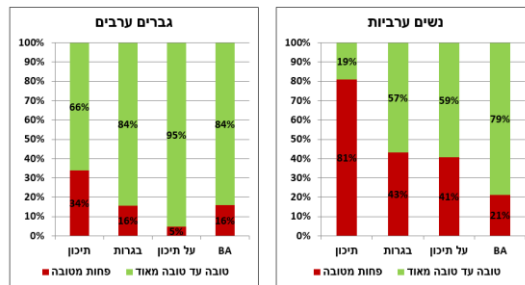

- נוסף על כך, המורים של הערבים במילים פשוטות פחות טובים. ציון הממוצע של מורה יהודי חדש (546) גבוה בכ-80 נקודות מזה של מורה ערבי חדש (464).
- אני אחזור קצת אחורה כדי לשאול, אתם זוכרים שראינו את העלייה הגדולה בזכאות לבגרות של הדרוזים, מה גרם לזה? מאיפה זה בא? מאיפה באה העלייה הזו? אני לא יודעת אם יש מחקרים שהוכיחו את זה, אבל כנראה כן אפשר לשייך את זה לתכנית שהתחילה בשנת 2007 שאחראים לזה המגזר שלישי ומשרד החינוך. רק נגיד שבעצם השקיעו כספים במערכת החינוך הדרוזית. לקחו את התלמידים החלשים ביותר שרוב הסיכויים שלא יסיימו את י"ב ובטוח לא עם בגרות מלאה, והשקיעו בהם כדי להצליח. כנראה זה כן הניב תוצאות חיוביות.
- לגבי השפה העברית. אני כמרצה באוניברסיטה שיש לי הרבה סטודנטים ערבים בחוג לכלכלה, מכירה את הנושא הזה מאוד מקרוב, ואף פעם לא ראיתי מחקר שמדבר על העניין הזה. עד כמה העובדה שערבים לא יודעים לדבר עברית, עד כמה זה פוגע בהם? רק בשביל לדעת עד כמה הם לא יודעים עברית, זה בעצם הנתונים של הסקר החברתי. הם שואלים את הנסקרים מה הרמה שלך בעברית המדוברת והם נותנים לעצמם ציון מ-1 עד 5. האדום זה הנשים הערביות לפי רמת ההשכלה שלהם שלא יודעות עברית. 81% מהנשים שסיימו תיכון, שזה רוב הנשים, אולי לא הצעירות אבל היותר מבוגרות, אמרו שהן לא מדברות עברית, וזה מספרים מאוד גדולים. בנוסף, חמישית מהנשים הערביות שיש להן תואר ראשון ומעלה, לא יודעות לדבר עברית. תארו לעצמכם הנשים האלה כשהן מגיעות לשוק העבודה, מה הסיכוי שלהן להסתדר. הבעיה פחות חמורה בקרב הגברים, דרך אגב, זה לא כי מערכת החינוך עובדת יותר טוב עם הגברים אלא גברים נאלצים לצאת לשוק העבודה בגיל יותר צעיר, ואת העברית הם רוכשים בשוק העבודה.

שליטה בדיבור בעברית לפי רמת ההשכלה, גילאי 25-64, 2016

סקר השפה העברית בסמס לתשקורת סמס ערבית, אגדת לימיו מיראן תשס"ט. עובדי המחקר: מנחם הסקר הנתוני 2016

- במחקר שעשיתי יחד עם אסנת ליפשיץ, בדקנו איך הציון בבגרות בעברית, משפיע על הסיכויים של אישה ערבייה להיות מועסקת והאם הוא משפיע על השכר שלה. ניתן לראות שלשפה העברית השפעה משמעותית על הפערים בתעסוקה ובשכר.
- האם אפשר ליישם את מה שעשו בתיכונים הדרוזים בכל התיכונים הערבים? השאלה כמה זה יעלה והאם מה שעבד עם הדרוזים יעבוד גם עם הבדואים בדרום, עם המוסלמים בצפון ובמרכז, ואיך אנחנו משפרים את רמת העברית של הערבים, בעיקר המדוברת, כבר בשלב של הבית הספר ולא אחרי שהם מסיימים י"ב.
- נושא אחרון, החלק של הערבים בפשיעה גבוה פי שתיים מהחלק שלהם באוכלוסייה. המספרים מדברים בעד עצמם. 21% הוא שיעור הערבים באוכלוסייה, ושיעור הערבים בני ה-12 ומעלה, מי שיכול בעצם להיות מואשם בתיק פלילי, נאשמים

בתיקים פוליטיים הוא יותר מפי 2! מחקרים כלכליים מהעולם מראים שככל שהפשיעה עולה ככה התעסוקה יורדת, הפערים בהכנסה עולים, אנחנו פוגעים ביזמות, יש יותר ריכוזיות, כלומר יש פחות סקטורים כלכליים במשק, הצעירים יוצאים ממערכת חינוך, נשים עובדות פחות ותוסיפו לזה את העלות האלטרנטיבית מזה שהפושעים עצמם לא תורמים שום דבר למשק, אלא רק פוגעים, וקחו בחשבון את הפגיעה הכלכלית והנפשית באלה שנמצאים בצד של הנפגעים.

- מחקרים אחרים מראים בנוסף שככל שיש יותר שיטור ככה רמת הפשיעה יורדת. הנוסחה אמורה להיות מאוד פשוטה. אני לא יודעת עד כמה זה נכון, ניתן לניצב להגיב בנושא הזה.
- מה המחיר הכלכלי של שיעורי הפשיעה הגבוהים? אף אחד לא באמת בדק עד כמה שיעורי הפשיעה הגבוהים בחברה הערבית פוגעים בכלכלה, אף אחד לא ניסה לכמת את זה במספרים. האם המשטרה מצליחה להתמודד עם שיעורי הפשיעה הגבוהים? על זה אני מקווה גם לקבל תשובה היום, לפחות חלקית. ומה הדרך הטובה ביותר לשיטור אפקטיבי בחברה הערבית, עם המאפיינים הייחודיים שלה? והאם מה שעובד בחברה היהודית יעבוד גם על החברה הערבית?

אביחי ליפשיץ, מכון אהרן למדיניות כלכלית

- אני רוצה לדבר על חסם נוסף - המחסור בתשתיות אורבניות.
- מה זה אורבניזציה? אורבניזציה היא התהליך שבו אנשים מהגרים מהכפר לעיר. זה תהליך שמתרחש בכל העולם כבר הרבה מאוד שנים. הוא נובע מהשיפורים הטכנולוגיים בחקלאות אבל גם מהשכר הגבוה ורמת החיים הגבוהה שהערים מציעות. מהי אותה סביבה אורבנית מודרנית שאנחנו מדברים עליה? זה לא רק האפשרות לרדת מהבית לרחוב ולשתות קפה, אלא השילוב של אזורי תעשייה, אזורי מסחר, משרדים, תשתיות תחבורה יעילות, דיור מודרני וכל השירותים שאנשים זקוקים להם - גם חינוך ובריאות.
- למה בעצם בערים עם סביבה אורבנית מודרנית יש לנו שכר יותר גבוה? זה בגלל שהפעילות הכלכלית בכלכלה מודרנית מתרכזת באותם מקומות שיש בהם ריכוז גבוה של משרות. זה עוזר להתאמה יותר טובה בין עובדים לבין מעסיקים, קשר יותר טוב עם ספקים, קשר יותר טוב עם לקוחות. כל היתרונות לגודל האלה שאנחנו מכנים אותם בכלכלה יתרונות לאגלומרציה. זה נכון גם בעולם וגם בישראל.
- למרבה הצער החברה הערבית לא משתלבת מספיק בפעילות הכלכלית הזאת עם הפריון הגבוה, וזאת משתי סיבות.
  - הראשונה היא שיש באופן יחסי מעט הגירה לערים היהודיות. אנחנו יודעים שאין בתי ספר בערבית לילדים, יש גם פעילויות עכשיו שמנסים לעשות, אבל כך או כך זאת תופעה שהיא לא בהיקף רחב.
  - השנייה, אין לנו מספיק תשתיות אורבניות בישובים הערבים. יש כמובן ערים ערביות בישראל, אבל בישראל ההגדרה של עיר מוגדרת אך ורק על סמך מספר התושבים שגרים באותו ישוב. הערים הערביות בישראל מבחינה אורבנית הם למעשה כפרים גדולים. זאת תמונה אופיינית של אום אל-פאחם, ואין לנו מספיק שטחים לתעשייה מכל הסוגים, יש מחסור מאוד גדול בתשתיות תחבורה, גם כבישים, גם תחבורה ציבורית מכל הסוגים, אין מספיק אוטובוסים, רכבת בכלל אין. כאשר אין מספיק תשתיות, הפיתוח הכלכלי הוא בהכרח מצומצם ואין גם תכניות ראויות איך אפשר להתגבר על המחסור הזה.
- מילה לגבי בנייה רוויה, תמיד מעלים את הנושא הזה כשמדברים על אורבניזציה, אנחנו חושבים שבנייה רוויה, בנייה לגובה, זה משהו שצריך לצמוח באופן טבעי ולא משהו שצריך

לכפות על האוכלוסייה. כאשר יש לך מרכז אורבני איכותי שיש בו משרות טובות ושירותים טובים, אז אנשים באופן טבעי רוצים לגור ליד, המחיר של הקרקע עולה ואז בונים לגובה. כל אחד רוצה לגור בבית פרטי, למה לא? השאלה היא מה אתה מרוויח אם אתה עובר לגור במקום שיש בו בנייה יותר צפופה. גם אנשים שגרים במגדלים בתל אביב, הם יכלו לעבור לבית פרטי בירוחם זה לא יותר יקר, זה יותר זול. אבל העיר היא מספיק אטרקטיבית בגלל התשתיות שיש בה ובגלל השירותים שהיא נותנת.

- החלטה 992 היא כמובן חשובה אבל היא מתרכזת בפתרון של בעיות הדיור והתחבורה על הבסיס של המרחב הקיים ואנחנו חושבים שזה לא מספיק וצריך לתכנן לישובים הערבים מרכזים אורבניים מודרניים עם כל המרכיבים: אזורי תעשייה, תחבורה, וכל מה שיש בערים יהודיות.
- עכשיו, כמובן שיש פעילות כלכלית בישובים הערבים. אבל כשאין תכנון רווי, אין מספיק אזורי תעשייה, התחבורה היא לא מספיק טובה, ואז לא מתפתחת מספיק פעילות כלכלית לפיריון גבוה, שרק היא מאפשרת לשלם שכר גבוה לעובדים. זה מרכיב קריטי בכל תכנית לפיתוח כלכלי לטווח ארוך אם באמת רוצים לסגור את הפערים.
- מפה באה הצעת הפרויקט שלנו, לאפיין את המרכזים האורבניים הפוטנציאליים. אלו הם אותם קבוצות של ישובים קרובים שיש בהם אוכלוסייה משמעותית, שיכולה לתמוך במרכזים אורבניים מודרניים. ראשית צריך להבין מה בדיוק יש במקומות האלה ואז לעשות תכנית איך סוגרים את הפערים, כדי שיהיה בהם את כל התשתיות, שאנחנו משתמשים בערים יהודיות בגודל דומה, בתור Benchmark. צריך לעשות תכנית איך לוקחים את האזורים האלה, ובונים בהם מרכז אורבני ברמה גבוהה, שיכול לתמוך בפעילות כלכלית ברמה גבוהה. צריך לראות איך מקדמים את תכניות המתאר, איפה שמים בכלל את המרכזים האורבניים האלה. כנראה שזה לא מתאים בכל מקום לקחת מרכז של ישוב, שהוא כבר בנוי כמו שהוא בנוי ולהפוך אותו למרכז אורבני, אבל זה צריך לראות לפי התנאים של כל מקום, ובעיקר איך הממשלה יכולה לקדם את הפיתוח הזה, כדי לאפשר את הפעילות הכלכלית ברמה גבוהה שתיתן פרויון גבוה ושכר גבוה.

מגיבים:

וליד עפיפי, דירקטור ובעלים, קבוצת עפיפי

- אני רוצה להגיד ברוכים הבאים לנצרת. אני מודה על היוזמה להביא את ההתכנסות הזאת לנצרת ולצאת ממדינת תל אביב. זה מאוד חשוב כשמדברים על הפריפריה ועל החברה הערבית.
- להערכתי יש שני דברים שחייבים להסתכל עליהם בעת שמתחילים להכין תכניות בחברה הערבית.
  - הראשון זה מערכת החינוך בחברה הערבית ובעיקר שעות הלימוד במערכת החינוך. זה זיהוי הפוטנציאל של הילדים, הנוער, עוד בתחילת הלימודים שלו. כי אם אנחנו מדברים על הנשירה בחברה הערבית, יש גם נשירה סמויה - אנשים מסיימים את בתי הספר, מגיעים עד כיתה י"ב, אבל בגלל שמערכת החינוך לא מותאמת באופן ספציפי לאלה שיש להם מגבלות או קשיים בלמידה מכל מיני סיבות, אז הם נפלטים אחר כך, אחרי 12 שנות נוכחות בבתי ספר אבל הם לא למדו שום דבר. ואם קושרים את זה לפשיעה, הם נקלטים על ידי המקום, מי שמעריך אותם, ומי שמזהה את הפוטנציאל. כי אנשים כאלה, הם לא בהכרח טיפשים אלא שהמערכת לאורך השנים, 12 שנות לימוד, או 13 שנות לימוד לא ידעה לזהות את הפוטנציאל האמתי שלהם. ראינו גם שאין מספיק תקציבים ושההשקעה פר תלמיד היא מאוד נמוכה יחסית להשקעה בחברה היהודית. אם אנחנו רוצים לדבר על עתיד כלכלי, אי אפשר לייצר כוח אדם מיומן כלכלית, אם אנחנו לא יודעים לזהות את הפוטנציאל של הקבוצה הזאת.
  - הנושא השני הוא הפיתוח האורבני בחברה הערבית. לא נעשו מספיק מאמצים להסתכל על המרכזים האורבניים בחברה הערבית, כפוטנציאל, כמקום שאפשר לפתח בו ולחסוך לאנשים את זמן הנסיעה למרכזי תעסוקה שנמצאים בדרך כלל במרכז, ולהביא את התעסוקה לאנשים במקום שיתאמצו להגיע למרכז בשביל שכר מינימום או שכר מאוד נמוך. אני חושב שההתפתחות האורבנית והתפתחות המסחר והתעשייה בחברה הערבית זה חלק מאוד קריטי בפיתוח החברה הערבית בכלל. זה על ידי מרכזי מסחר, הבאת ההשכלה הגבוהה לאזורים אלה, שתאפשר להביא אותם לתעסוקה בעתיד במפעלים בתעשייה ובאפשרויות האחרות.
- נושאים כאלה מביאים לעלייה בפשיעה בחברה הערבית. מי שלא לומד או מי שמובטל, אז ברור שההתעסקות שלו בזמן הפנאי, איפה שהוא מוצא את עצמו ואיפה שהוא יכול לקדם את האינטרס האישי שלו, זה ארגוני פשיעה למיניהם. אז הנושא של החינוך וזיהוי הפוטנציאל של האוכלוסייה הערבית, בעיקר בשלבים הראשונים של הלמידה שלהם, זה מאוד חשוב. הוזכר ש-37% מהאוכלוסייה הערבית לא משלימים בגרות או לא משלימים את הלימודים האקדמאים, אבל יש לפחות 60% שמחליפים לפחות פעם אחת את נושא הלימוד שלהם, בגלל שהם נכנסו ללא הכוון אקדמאי ותעסוקתי. המשמעות היא שהם מבזבזים המון זמן, והמון ידע, והמון הכנסה למשפחות שלהם, וזה חלק מהנטל. זה מכביד על החברה הערבית ומונע ממנה להתפתח.
- עוד חשובה היא פיתוח עסקי. רוב העסקים בחברה הערבית הם עסקים קטנים ומשפחתיים למיניהם. הם לא מגיעים ליותר מעשרה אחוז מסך כל העסקים במדינת ישראל. אם אנחנו חושבים שהחברה לבד יכולה להתקיים ולהתחרות עם עצמה ועם החברה הישראלית הכללית, זו עוד נקודה שצריכים לחשוב עליה, למצוא את הדרך איך לחזק את העסקים הקטנים והבינוניים בחברה הערבית, להביא אותם לרמת מקצוענות ותחרות הוגנת יותר.

- התמונה שהוצגה כאן היא מאוד מעניינת, היא מזהה כיוונים מאוד משמעותיים. אנסה לדרג את הנקודות שקשורות בחינוך בעיקר, ואתיחס גם לחלק האורבני, אבל רק בנקודה קטנה. בנוסף, אני רוצה להתייחס גם לנושא של הטווח הקצר, כי המצגת התייחסה בעיקר לטווח הארוך. אני חושב שזה כיוון מאוד נכון, כלומר לדבר על החינוך ועל השינוי של המצב בטווח הארוך הוא הכיוון החשוב ביותר; יחד עם זאת צריך להזכיר גם את הטווח הקצר.
- נקודה שאני מאמין בה והיא מאוד משמעותית בהקשר של התכנית הנרקמת, והיא גם מתקשרת לעניין האורבני ולנקודות אחרות, היא שהשינויים צריכים להתבצע בשיתוף פעולה עם ההנהגה של המגזר הערבי. חשוב מאוד לשים את זה על ההתחלה במפה, כי זאת נקודה שבפועל היא אולי אחת המשמעותיות.
- נתחיל בנושא של החינוך. יש פה גם את הנושא של האינטראקציה מול שוק העבודה, והמצגת מראה מין מעגל סגור של בחירת מקצועות שבסופו של דבר לא מביא לתוצאה הכי טובה. הבעיה המרכזית היא שגם הגברים וגם הנשים בוחרים במקצועות לפי כל מיני דינמיקות שהיו בחברה הערבית בעבר. בחירת המקצוע בחברה הערבית היא לא מאוזנת. לכן, חשוב מאוד לטפל בנקודה זו.
- אסביר את סוגית בחירת המקצוע באמצעות הנתונים מהמצגת של מריאן. עם מחשבים מתוך הנתונים את היחס בין ציון הפסיכומטרי בערבית יחסית לעברית, מקבלים שבאמנות, בתקשורת, וברפואה, היחס הוא מעל 90 אחוזים. אלה גם מקצועות, במיוחד רפואה, שאנחנו יודעים שחברה הערבית יש הרבה שפונים למקצועות האלה, וכנראה שבחירת המקצוע במסגרת הלימודים מושפעת מאוד מהזיקה לשוק העבודה במציאות. בכל המקצועות האחרים היחס הוא הרבה יותר נמוך מ-90 אחוזים, מה שמראה את המרחק המאוד גדול שיש בין היכולת לכהן במקצועות אלה לבין הלימודים האמורים להכין את התלמידים למגוון מקצועות. כדי שיצליחו להתגבר על החסמים שיש במציאות וכדי להגיע למקצועות האלה, למשל כלכלה, הנדסה, ואפילו המקצועות של מדעי החברה, צריך לתת תשומת לב לשינויים הנדרשים כדי שהדינמיקה הקיימת תשתנה.
- הנקודה הנוספת שרציתי להוסיף קשורה יותר לטווח הקצר. בטווח הארוך אני חושב שראינו עבודה מאוד מעניינת. בטווח הקצר, ואלה הערות שיותר מופנות לממשלה, יש הרבה תכניות שהממשלה עושה, וזה דורש התייחסות ספציפית לחברה הערבית. אני אביא כמה מהדוגמאות.
  - קורסים להכשרה מקצועית בהתאמה לאוכלוסייה הערבית. ישראל השקיעה מעט מאוד משאבים בעשורים האחרונים בהקשר של קורסים להכשרה מקצועית. לאחרונה מתחיל מהלך לשפר את המצב. יש שתי אוכלוסיות שעבורם זה רלוונטי, החברה הערבית והחרדים, וחשוב שתיעשה התאמה של המקצועות. חשוב מאוד גם לשים לב לצרכים הייחודיים של החברה הערבית.
  - מענק העבודה. תכנית שנעשית ברמה של הממשלה והיום, על פי התכנית החדשה משפחה נטו, נותנת המון משקל לתמריץ לעבודה של שני מפרנסים. אז צריך להגדיל את ה-Salience (בולטות) לחברה הערבית. אחד הדברים שאנחנו יודעים ביחס למיצוי של תכניות אלה, זה שכשיש בולטות גבוהה יש מיצוי גבוה. צריך לוודא שהחברה הערבית תהיה מודעת לתכנית הזאת.
  - מעונות היום, במטרה ליצור מערך המותאם לשני מפרנסים, במיוחד בהקשר של נשים, שנכנסות יותר ויותר לשוק העבודה.
- הנקודה האחרונה שבעיניי היא אולי החשובה ביותר היא שכשעושים תכניות כאלה במטרה ליישם אותן באופן מוצלח, היישום צריך להיות משותף יחד עם ההנהגה של החברה הערבית. אני אזכיר כאן את ההנהגה המוניציפאלית והאזרחית בחברה הערבית; ההנהגה המוניציפאלית בטח בולטת בנושא של האורבניזציה שהוזכר קודם, אבל גם בנושאים אחרים.

חשוב מאוד שיישום התכניות ייעשה בשיתוף פעולה, כדי שהשינויים יגיעו לאוכלוסייה תוך שימוש בכלים הנכונים. חשוב שההנהגה המקומית תסמן את הדרך להסרת החסמים ותיתן דוגמה באמצעות הדוגמה ביישובים שלהם.

- בעניין של בחירת מקצוע, הרחבת הכניסה לאוניברסיטה היא כמובן חשובה, אבל כפי שזה קורה למשל במגזר החרדי, המכללות משחקות לדעתי תפקיד משמעותי מאוד בטווח הביניים תוך גישור בין צרכי החברה הערבית לבין המציאות.

מרים כבהא, הנציבה הארצית לשוויון הזדמנויות, משרד העבודה והרווחה

- אני רוצה ברשותכם להתעכב על הממצאים ש-62% מהפער בשכר בין הערבים ליהודים משויכים להבדלים בתכונות הפרטים ו-37% הנותרים לא מוסברים. הייתי רוצה לתת כמה נקודות למחשבה ופרשנות מתוקף הדברים שאנחנו נתקלים בהם בעבודת הנציבות.
- בשנת 2017 10% מהפניות לנציבות שוויון היו של אזרחים ערבים שהתלוננו על אפליה על רקע לאום. עליה מתמדת מאז שנת 2010. בשנת 2010 היינו על אחוזים בודדים, ואנחנו רואים עלייה לאורך כל השנים. אני רוצה לזקוף חלק מהעלייה לפעילות ההסברה שהנציבות עושה, אבל אי אפשר להתעלם גם מהאקלים החברתי שלאחרונה רואים. נושא הלאום מותסס מעת לעת ובאמת מקשה על העובדים הערבים להשתלב בשוק העבודה.
- נשים ערביות לפעמים מופלות שלוש פעמים. פעם אחת בגלל שהן ערביות, בגלל הלאום. פעם שנייה בגלל המגדר שלהם, נשים שנכנסות להריון, אימהות לילדים קטנים וכולי. פעם שלישית, בהרבה מקרים בגלל הסממנים הדתיים, בגלל החיג'ב שהן עוטות. הזכרתי מקרה שהיה לנו של רופאת שיניים שסיימה לימודי רפואת שיניים בהצטיינות מאוניברסיטת תל אביב, רצתה לעבוד באחת מהקליניקות בתל אביב, ואז הרופא אמר לה – תשמעי, אני בכיף הייתי מקבל אותך אבל איך הלקוחות יגיבו אליך? ולכן באמת לא קיבל אותה. זה באמת מקשה וזה יכול להיות לחלק מ-37% הלא מוסברים.
- מעבר למקומות העבודה המפלים, הגזענים, הנחת היסוד שלנו שהמסה הגדולה של המעסיקים בישראל הם לא כאלה. יש כאלה שמפלים וגזענים, אבל המסה היא לא כזאת. אבל המסה לא נדרשת לשאלת הגיוון. פשוט מתנהלים איך שמתנהלים, הם הומוגניים בעיקרם, והם לא חושבים שצריך לפתוח את מקומות העבודה שלהם ולהנגיש אותם לעוד אוכלוסיות. יש היום ערבים שאין להם אמון שהם יתקבלו אם הם מגישים מועמדות למקומות האלה ולכן לא מגישים.
- אנחנו רואים שאפילו האקדמאים הערבים פונים למקצועות צווארון כחול. לפי הממצאים שהיו לנו במדד הגיוון של 2016, ועל פי הממצאים שמצאנו בוועדת הגיוון 2017, שאגב הוצא יחד עם הלמ"ס ועם אוניברסיטת תל אביב, נמצא שגם האקדמאים הערבים לא מצליחים לפרוץ את תקרת הזכוכית ולהשתלב בחברות הגדולות, שהפריין אצלם הוא מאוד גבוה. אנחנו רואים שהם פונים או למקומות עבודה שלא מתאימים לכישורים שלהם, או למקומות עבודה שהם בינוניים ומטה, שאפילו השכר הוא מאוד מאוד נמוך. זה לא המסר שאנחנו רוצים לתת פה, שכן ההשפעה על הצעירים שמסתכלים על בחור אקדמאי שהוא מתדלק בתחנת דלק או עובד במקצוע אחר, היא לשאול עצמו למה לי לבזבז את ארבעת השנים? זה ממש לא המסר שאנחנו רוצים לצאת איתו.
- בנציבות השוויון, לצד האכיפה המשפטית שאנחנו עושים ובאמת תובעים מעסיקים ונותנים ייעוץ משפטי למעסיקים שמפלים, אנו מנסים לגייס את המעסיקים כשותפים. מנסים להסביר להם למה הם חייבים להיות מגוונים, מהו הערך העסקי להם כתוצאה מהדבר הזה. אנחנו מדברים על שלושה דברים. הראשון, הצמיחה הכלכלית שמשרד האוצר ובנק ישראל מדבר עליהם, באמת להכניס עוד כוח עבודה לשוק העבודה. השני, Diversity בכל העולם מוכר כמשהו יצירתי וחדשני. השלישי, מבחינה חברתית זה המקום שיכול לכנס אותנו ביחד, כל הפסיפס החברתי. היום אנחנו בנציבות מממנים תכניות להטמעת שוויון למעסיקים, בונים

- להם תכנית איך לגייס עם יעדים קונקרטיים של ייצוג של ערבים, חרדים, יוצאי אתיופיה, ומגבים אותם בכל שינוי ארגוני שיתמוך במהלך הקליטה.
- אסכם ואגיד שאנחנו גם ממשיכים להילחם בתופעת האפליה, אבל בהיעדר מקומות עבודה ליד הכפרים, צריך לפתוח את שוק העבודה לכולם, ובאמת להנגיש לכולם - לסייע למעסיקים. אנחנו בנציבות לא יכולים, חוץ מהפרגון ופרסום החיובי, לתת איזה נקודות זיכוי או תמריץ, אך הממשלה יכולה להחליט על נקודות זיכוי למעסיקים שיעסיקו באופן מגוון.

עארף אשתיו, מנכ"ל לשכת המסחר והתעשייה במגזר הערבי

- אני רוצה להעלות בפניכם מספר נקודות שהן בעצם חלק מהחסמים בחברה הערבית, ואיך להוריד את החסמים מהחברה הערבית כדי שהכלכלה תצמח.
- אין לנו אזורי תעשייה ברוב המקומות בחברה הערבית. צריך לקבל נתח מתאים ממשרדי הממשלה והחברות הממשלתיות ומהחברות המובילות בכלכלה הישראלית. צריך לקבל גם נתח לפי אחוזי האוכלוסייה ממכרזי המדינה והחברות המובילות בכלכלה. אנחנו מנודים בכלל מהמדיה הארצית, משום מה אני לא יודע.
- צריך לעודד את העסקת הערבים בכלל, ולא רק בתיירות ובהייטק. צריך להשקיע בהדרכת כוח האדם העולה בחברה הערבית, אם זה בבתי ספר, או על ידי קורסים מיוחדים.
- לערבים יש סיווג ביטחוני ירוד שמונע מהם להשתתף במכרזים רציניים.
- חשוב מכל, חייבים לטפל בעיית האלימות ולמגר אותה לאלתר, זו בעיה רצינית ביותר.
- בנוסף, החברה הלא-ערבית צריכה לדעת את חשיבות התרומה של הערבי לכלכלת מדינת ישראל, שהיא מעל 50 מיליארד שקל. על הממשלה לדעת שהיא צריכה להשקיע בחברה הערבית באופן יחסי אחרת היא תמצא נטל ולא תמיכה.
- אנו בלשכת המסחר והתעשייה של החברה הערבית מושיטים יד לכל מי שרוצה להצמיד את הכלכלה הערבית קדימה.

ניסים כהן, מנכ"ל עמותת יכולות

- ב-2013 הייתה הצלחה במערכת החינוך הישראלית שקצת התעמעמה בתקשורת. התקשורת חגגה את ההישג הפנטסטי של תיכון בית ג'אן. אני מבקש להגיד שבית ג'אן הוא מקרה פרטי ומדובר בתופעה הרבה יותר רחבה של המגזר הדרוזי. התמקדות בבית ספר אחד מפספסת את העיקר.
- הנחת היסוד שלנו שהשכלה, גם תעודת בגרות, היא עדיין אחד המשאבים החשובים למוביליות, להשתלבות, ולכניסה לעבודה, גם אם לאחר מכן יהיה את כל הקשיים שתוארו, עדין השכלה היא אחד הדברים שאסור לנו לוותר עליו, במיוחד בפריפריה.
- ב-2013 בפעם הראשונה המגזר הדרוזי, מגזר שאינו יהודי, עולה בשיעור הזכאים לבגרות על המגזר היהודי. אתם יכולים לראות גם את השיעור של יהודים ללא חרדים.

- איך התרחש הדבר? א', יש קואליציה שנבנתה. נמצא איתי אחד השותפים החשובים, מר מוהנא פארס שהיה אז ראש מנהל החינוך הדרוזי. אני חושב שיש חשיבות רבה גם למגזר השלישי, התעוזה והתפיסות שהן קצת שונות ממה שקורה בממסד.
- יש שייחוס את מה שקרה במגזר הדרוזי לאיזה שינוי תרבותי עצום או שינוי ברמת ההכנסה או שינויים אחרים שלא היו במערכת החינוך. אני מבקש להגיד, השינוי במגזר הדרוזי התרחש בלי שהשתנה שום דבר לא בתרבותם, לא בשפתם, לא במורים. השינוי חל בתוך בתי הספר. המדרג החברתי כלכלי של בתי הספר הדרוזים ב-2010, 2012, 2014 ו-2016 הוא בערך 8. אז לא השתנה משהו.
- יש כאלה שייחסו את השינוי לשיעורי נשירה גבוהים, אבל שיעורי הנשירה במגזר הדרוזי דווקא הולכים ופוחתים. ב-2016, 92% סיימו י"ב ביחס לכלל בני ה-17 לעומת 86% בהתחלה. כל ההסברים שמייחסים להעתקות, אני מתייחס אליהם יותר כחוסר אמונה שאיזה מגזר לא יהודי יכול לעשות את זה, לא כמשהו רציני. רמת ההעתקות במגזר הדרוזי לא שונה משל היהודים.
- מה באמת קרה? הפעולה התחילה ב-2008 בפעילות שהולכת וגדלה ומרוכזת בשתי אוכלוסיות יסוד, שתי אוכלוסיות עיקריות.
  - אוכלוסייה אחת היא אוכלוסיית התלמידים בעלי ההישגים הנמוכים ביותר בבית ספר בסיום כיתה ט'. בדרך כלל הם היו בעלי שבעה ציונים שליליים, חלק עם התנהגויות מאוד קשות. איתם היעד היה להוביל באמצעות מערכת החינוך הדרוזית, באמצעות המורים הדרוזים, עם בתי הספר ל-100% הצלחה בהגשת בגרות בתכנית תלת שנתית.
  - אוכלוסיית יעד אחרת, תלמידים שיש להם בעיה באחד עד שני מקצועות עיון לבגרות. אותם אנחנו נוביל להצלחה במקצועות החסם וגם הם ירכשו תעודת בגרות.
- תוצאות התכנית, שיעור הזכאים ביחס למסיימי כיתות י"ב היום הוא 71%, לעומת כ-47% טרם תחילת התכנית. מתוך הזכאים היום, כ-24% "זכאים מיכולות" (הקבוצה הראשונה הנ"ל), וכ-8% נוספים "זכאים מיכולת חסם". גם בבית ג'אן שם הזכאות היא 99%, 26%-30% מהזכאים מהפעילות של יכולות. אני חושב שהנוסחה היא מאוד פשוטה.

גיתית גור גרשגורן, מנהלת החטיבה הכלכלית, הרשות לניירות ערך

- האמת היא שאני באתי לזרקר תחום קצת אחר והוא המעורבות של המגזר הערבי בשוק ההון. לנו ברור שצמיחה של הכלכלה במגזר הערבי חייבת לעבור דרך הגברת המעורבות שלו בשוק ההון.
- זה מתחיל כמובן בחינוך, אתם דיברתם על חינוך באופן כללי ואני רוצה לדבר על חינוך פיננסי. חינוך פיננסי או מודעות פיננסית צריכה להתחיל כבר, גם אצל היהודים אבל בוודאי במגזר הערבי, החל מהילדים ולחוסכים ולמשקיעים. אנחנו לא רואים מספיק מעורבות של חוסכים ושל משקיעים מהמגזר הערבי.
- אין נתונים לגבי השקעות ישירות בשוק ההון אבל בעוד שבמגזר היהודי יש רק 1% שאין לו חשבון בנק, במגזר הערבי אנחנו מדברים על 15%-20% ללא חשבונות בנק.
- אם היינו בודקים את החשבונות ניירות ערך, אני מבטיחה לכם שהפערים עוד היו קופצים בהרבה. לכן, המודעות הפיננסית, כולל הנגשה של תכניות חינוך פיננסיות, של אתרים פיננסיים, כולל כאלה של מוסדות ורגולטורים פיננסיים, חייבים להיות מותאמים ולפנות גם לציבור הערבי.

- המתווכים הפיננסיים, אותם מתווכחים שצריכים לסייע, להוביל את המשקיעים, את החוסכים לשוק ההון, גם שם יש פערים גדולים. אם אנחנו מסתכלים על יועצים במגזר הערבי יש יועץ אחד על כל 470 אלף. במגזר היהודי זה אחד ל-3,500. 470 אלף לעומת 3,500. כמובן שחלק מזה זה תוצר של תהליך האורבניות שהוזכר כאן. בערים הגדולות יש יועצים, כמעט ואין מהמגזר הערבי בערים הגדולות. המשמעות היא שהיכולת של המגזר הערבי להשתתף בשוק ההון וליהנות מהתועלות האלה מוגבלת.
- בסופו של דבר אנחנו מדברים על עסקים קטנים, על יזמים ועל חברות. לפני עשר שנים בבורסה, היו שתי חברות ערביות. שתיהן, אגב, בלי קשר לבעלות שלהם, מכשלים של קשיים עסקיים נמחקו מהבורסה. מאז לא היו. בבורסה הפלשתינית 38% מהחברות, ו-51% משווי השוק, הם עם ח.פ. ישראלי. כלומר, הם התאגדו כישראלים. לא כולם בגודל מתאים לבורסה לישראל אבל יש ביניהן שמתאימות. 20% מהאוכלוסייה ערבים, ואנחנו לא רואים חברות ערביות בבורסה. זה חבל.
- זו הזדמנות טובה להגיד שאנחנו ברשות לניירות ערך הקמנו צוות שהמטרה שלו הייתה בין היתר, הוא עדיין קיים, אז אני מזמינה את כל מי שחושב שהוא יכול לתרום לנו גם להבנה וגם סתם לשיח, לפנות אלינו, כדי לבדוק מהם החסמים מפני החברות הערביות לבוא ולהצטרף לשוק ההון. חשבנו שיש הרבה פערים אבל גילינו שלא כל-כך. לדוגמה שמדובר בחברות משפחתיות. זה קיים גם במגזר היהודי, וגם במגזר היהודי הרבה פעמים דווקא לבוא לבורסה פותר הרבה מהבעיות של העברה בין דורית שקיימות גם במגזר היהודי וגם במגזר הערבי. יש בעיות תרבותיות אבל בטח שהן לא יכולות להיפתר אם לא תהיה נגישות, אם לא תהיה מודעות, ואם לא כולנו נשים את זה כמטרה.
- אני כן רוצה להגיד שאנחנו רואים מגמות של שינוי, אולי מוקדם להגיד מגמות, אבל ניצנים של שינוי ושוב, אנחנו ברשות לניירות ערך חושבים שזה יעד חשוב. מאוד מאוד נשמח לשתף פעולה עם כל מי שיש לו תובנות או מתעניין ורוצה להצטרף לשוק ההון.

סלימה מוסטפא-סלימאן, מנהלת תחום פיתוח אזורי, הרשות לפיתוח כלכלי של מיעוטים, המשרד לשוויון חברתי

- אני חייבת להגיד כמי שעוסקת בתחום של פיתוח האוכלוסייה הערבית כבר מעל תשע שנים, ההצגה מאוד מעניינת, באמת מראה על הבנה עמוקה של המציאות ושל מה שקיים ושל החסמים.
- אני מרכזת תכנית 922 מטעם המשרד לשוויון חברתי. אני רוצה להתעכב דווקא על הנקודה של הפיתוח האורבני ופיתוח הישובים הערבים באופן כללי. צריך להבין ש-72% מהאוכלוסייה הערבית במדינת ישראל חיה בתוך ישובים ערבים, אז זה הרוב המוחלט של האוכלוסייה. מבלי לפתח פיזית את הישובים הערבים, אנחנו לא יכולים לדבר על פיתוח האוכלוסייה הערבית. בנוסף, וזה גם עלה כאן, הערבים לא רוצים לעבור לעיר הגדולה, כל אחד מעדיף לחיות בישוב שלו. זה הבדל נוסף בין ערבים ויהודים. הצעירים הערבים רוצים לחיות בצפון, רוצים להישאר בצפון ואפילו הם מוכנים לעשות את הנסיעות למרכזי התעסוקה בתל אביב, בירושלים ולא לעבור. מבחינתי זה פוטנציאל עצום שצריך לנצל אותו, וזה עוד יותר מחזק את הצורך בפיתוח מרכזים אורבניים סביב הישובים הערבים.
- תכנית 922 התחילה בזה, יש השקעה של מעל 5 מיליארד שקל לתשתיות בתוך הישובים הערבים. אבל זה עדיין על סמך העיקרון של צמצום פערים ולא לפי זיהוי של מנועי צמיחה ומאפיינים עם פוטנציאל צמיחה שמבוססים על נכסים אזוריים. זה צריך להיות הצעד הבא בהמלצת המדיניות.
- לפיתוח הישובים עצמם יש השלכה גם על הנושאים האחרים. אני אתן רק כמה דוגמאות של קידום נושאים שלכאורה הם לא תשתיתיים שמעוכב בגלל בעיות תשתיות. למשל, נושא

- החינוך, יש הגדלה משמעותית של שעות לימוד, אבל אחת הבעיות זה היעדר מבנים לבתי ספר בתוך הישובים הערבים, שבעצם מהווים חסם למיצוי הפוטנציאל של אותן שעות לימוד. דוגמא יומיומית נוספת, כששרד ממשלתי מחפש מבנה לצורך פרויקט ממשלתי או לצורך הקמה של תחנת משטרה, או לצורך הקמה של מרכז תעסוקה, הרשות המקומית מחפשת חודשים ולפעמים שנים והיא לא מוצאת מבנה שמתאים לתקנים של אותו משרד ממשלתי.
- הבעיה התשתיתית הזאת נובעת מסוגיות של תכנון ובנייה בישובים הערבים, וכדי לקדם אותה ובאמת לייצר שינוי משמעותי צריך חיזוק פיזי ותשתיתי שכולל נגיעה בנקודות שהן קשות וכואבות כמו גבולות שיפוט, כמו תהליכי התכנון הארוכים והמורכבים.
- לסיום שתי הערות. הראשונה, חשוב לראות שמה שקורה כאן מתבסס על הפקת לקחים מתכנית 922. אנחנו לרשותכם בכל מה שקשור לסטטוס יישום ההחלטה ומהם החסמים. השנייה, שהעלה מישל (מבנק ישראל), עניין ההנהגה המקומית. אני חושבת שגם בפורום הזה צריך שיהיה קול של הרשויות המקומיות הערביות, צריך סוף סוף גם לתת אחריות להנהגה המקומית בכל מה שקשור לפיתוח האוכלוסייה הערבית.

מוהנא פארס, מנהל אגף תכניות לאומיות מערכתיות, משרד החינוך

- אני מסכים עם ניסים (כהן) שקואליציה זה ערובה להצלחה. אני גם מסכים שחינוך הוא בעצם הזירה הכי חשובה לקידום כלכלה וחברה תחת שלוש הנחות. ההנחה הראשונה היא שמצוינות, במיוחד בחינוך, היא בעצם הקטר שמוביל את החברה והכלכלה. הדבר השני בעצם נגזר מההנחה הראשונה שמצוינות במתמטיקה ומדעים היא מסוגי המצוינות האולטימטיביות להצלחה כלכלית חברתית. הנחה שלישית, חינוך הוא מוסד חברתי-קהילתי, הוא נוסף-קול, אי אפשר לבחון את החינוך רק דרך המורה לגאוגרפיה או מחנכת הילדים. זה מוסד יותר רחב, הוא שייך לערכים ולקודים של החברה באופן כללי.
- לכן אני חושב שאצל הדרוזים, יש גם שם שינוי עמדות בתוך הבית והמשפחה הדרוזית שקשור לשינוי בתוך הלימודים בבית ספר. אני אנסה לשפוך עוד כמה נתונים לשולחן, בנוסף למה שהיה במצגת, שקצת יתקשרו לכלכלה במגזר הערבי, גם יכוונו לרעיונות ופתרונות.
- אם ניקח מתמטיקה חמש יחידות, שזה בעצם בסיס של כל לימודי ההנדסה, 16% מהיהודים לומדים חמש יחידות, במגזר הערבי רק כ-10%, שני שלישי בנות, שליש בנים. במגזר הבדואי המצב הוא קשה מאוד, הבנים הבדואים מהווים רק כ-10% מהלומדים 5 יחידות. לעומת זאת בכימיה יש כ-50% בנים. ככל שהערבים נכנסים יותר לכימיה, הציון יורד. לא בגלל האיכות אלא בגלל שהתלמיד הערבי בא ללמוד כימיה כדי לקבל נייר מצ'וקמק, ללכת לג'יין וללמוד שם רפואה. זה הסיפור. לכן מצוינות לא קיימת. גם כשאתה לומד חמש יחידות כימיה זה לא מרקע של מצוינות.
- במדעי המחשב, הפער הוא כמעט פי שניים, 10% אצל היהודים מול 5% אצל הערבים כאשר כ-30% לא ניגשים לאף שאלון במתמטיקה. במגזר הבדואי כ-40% לא ניגשו לאף שאלון באנגלית.
- אני רוצה להראות נתון אחד אופטימי. אם ניקח את הרבעון העליון של מבחני המיצ"ב בכיתה ח', רק כ-30% מתוכם, מגיעים לחמש מתמטיקה. כלומר, יש עוד 70% של תלמידים שהממוצע שלהם 82, קיבלו ציון מיצ"ב גבו ואין להם עניין ללמוד חמש יחידות מתמטיקה. לכן, זה סיפור של ערכים, של קודים, של מודעות חברתית.
- אני רוצה להגיד נוסחה בשדה החינוך, שתגדיר כיווני פעולה להצלחה. הנוסחה מורכבת מחמישה פרמטרים:
  - ניהול. גם ברמה של ניהול בית ספר, וגם ברמה של ניהול מערכות חינוך יישוביות וניהול מערכות חינוך ארציות. אם תשוו את מנהלי אגפי החינוך במגזר הערבי לאלה

- במגזר היהודי, יש פערים גדולים לא רק ביכולות אלא גם בתחומי האחריות ובסמכות שהם מקבלים.
- הנושא התפיסתי, האם יש תפיסה של כלכלה אחרת במגזר הערבי, תפיסה של חברה אחרת.
  - תכנית עם יעדים מדידים, למה אנחנו שואפים? לכמה כלכלנים? כמה עורכי דין? כמה משפטנים? כמה רופאים? וכן הלאה...
  - הציר המנטלי, ופה נתעכב קצת. ציר מנטלי יושב על עמדות, על תפיסות עולם, על סדרי עדיפויות. האם יש הבדלים בציר המנטלי בין המגזר היהודי למגזר הערבי? בטוח שכן. כלומר, שני ישובים דומים ושכנים, יש הבדלים עצומים, זה הרבה יושב על Role Models, זה הרבה יושב על תפיסות עולם של התלמידים, של המורים, שזה ממש ציר מנטלי ופחות ציר של תקציב.
  - המילה האחרונה זה כסף. כלומר אם אין ארבעת המשתנים הראשונים, הכסף לא יעזור. יש דוגמאות רבות. המגזר הבדואי הוא מקבל המון כסף, מיליונים על מיליונים, ושם יש דווקא ירידה ואין עלייה. לאתיופים בישראל נותנים המון שעות, אין עלייה.

רועי אסף, ראש אגף פיתוח חברתי, הרשות לפיתוח כלכלי של מגזר המיעוטים, המשרד לשוויון חברתי

- זה הדיון הראשון שאני מסכים עם כל הדוברים שדיברו לפניי. התפקיד שלי ברשות לפיתוח כלכלי התחיל כבר כמעט תשע שנים. בעבר לא השתמשתי בהרבה ניתוחים ופרמטרים מסובכים. זה היה ערבים גרוע, היהודים טוב. בכל פרמטר.
- אני רוצה להגיד משהו חיובי, היו הישגים מאוד משמעותיים לממשלה, גם בגרפים שמראים דברים שליליים היו הישגים מאוד משמעותיים לממשלה וזה בעקבות תקציב. אני להבדיל ממוהנא חושב שכסף הוא המילה הראשונה ולא האחרונה, והסיבה היא כי נתנו כסף וזה עבד.
- כשעשינו את תכנית ההשכלה הגבוהה למיעוטים, בעצם רכיב משמעותי ממה שהראיתם בנתונים שלכם, התקציב היה 5 מיליון שקל לשנה. ישבנו בפגישה אחת עם אודי ניסן שהיה ראש אגף תקציבים, ברורמן היה השר, היינו בחדר, ביקשתי מיליארד שקל. קיבלנו 300 מיליון. הנתונים עלו.
- מה שמאוד חשוב בדיונים האלה ואיפה הממשלה לוקה. היא לא לוקה בנתונים ומידע, העבודה שנעשתה בצוות של צביקה ב-2030 הייתה עבודה ברמה הגבוהה ביותר, לפי דעתי. גם ברמה הבינלאומית אני לא מכיר שום עבודה שנעשתה כל-כך יסודי. הבעיה היא לא במידע ובנתונים, הבעיה היא לא באינטליגנטים באגף תקציבים משרד האוצר, הבעיה היא בביצוע של תכניות ממשלתיות. ברגע שצריך לבוא ולהמציא כלים, פקיד ממשלתי יושב בבוקר מחליט לעבוד או לא לעבוד? אם הוא עובד, רוב הסיכויים שהחשב יפיל אותו, אם לא החשב אז הלשכה המשפטית תפיל אותו, אם לא הלשכה המשפטית תפיל אותו אז עכשיו ברור המציא מנגנון רגולציה שאומר לעשות ניהול סיכונים וכן הלאה. זאת אומרת עדיף לי לא לעבוד, השכר אותו דבר.
- כשאתה עוסק עם קובעי המדיניות, אתה נתקל בכל הקשיים האלה. לכן הקושי המרכזי של הממשלה לפי דעתי, אמיר לוי היה מפתח מאוד מרכזי להבנת הבעיה הזאת כשעשינו את תכנית 922 - בצוות המקצועי היו מעט מאוד אנשים. זה אגב, נעשה בשיתוף פעולה עם המגזר הערבי וראשי המגזר הערבי. אבל היינו מעט מאוד אנשים שהגדירו את המידע והבעיה. ועכשיו תזרים את זה לכלים. הדיון לא היה דיון על העניין התקציבי. הרעיון שם היה שינוי מנגנוני הקצאה. זאת אומרת, 40% מכל שקל שהולך לתחבורה בצפון ילך למגזר

- הערבי. וזה קורה. אם עכשיו יש מרכזי הכוון תעסוקתי, אז עכשיו תוקפים את המרכזי הכוון תעסוקתי אבל לא ממציינים לי באוצר או במועצה הלאומית לכלכלה כלי אחר. הם תוקפים את הכלי שיש לי כרגע אם הוא מספיק טוב או לא מספיק טוב.

לכן מה שמאוד חשוב פה בהבנה, ומה שראיתי בנתונים, זה שפישלנו עם גברים ערבים, פישלנו. המיקוד של הממשלה היה להתמקד בנשים ערביות ולהעלות את גרף תעסוקת המיעוטים ועמדנו בזה. לא בצורה המיטבית אבל עמדנו בזה. בגברים ערבים לא השקענו, לא מחשבה ולא תשומות ניהוליות, לא התעסקתי איתם כי זה לא היה בסדר העדיפויות. לכן, הנתונים האלה, של זאביק ומריאן הם מאוד חשובים לנו. אגב, תכניות של השכלה גבוהה למיעוטים, אין הבדל בין נשים וגברים בתשומות שנכנסות, אין הבדל. אז חסר לי פה משתנה מתערב. פה אתם צריכים לעזור לנו, אולי אנחנו לא רואים משהו, ויש שם הרבה כסף. עכשיו זה מיליארד שקל.
- ברמת העיקרון, אני גם אחראי על היישום של כל הרכיבים החברתיים. ראשית, בבקשה אל תחברו לי את היהודים מהממלכתית דתי היהודי, כי היהודים החילונים זה כמו הערבים לפחות, ממלכתית דתי זה יותר וממוצע הבגרויות שלנו יורד וממוצע הבגרויות שלהם עולה. מכאן שכסף משפיע באופן ישיר על הבגרויות וזה בלי עוד שנותנים כסף מהבית. לכן כשעושים את הניתוח אז צריך לראות איפה התקלות בביצוע.
- כפי שסלימה כבר ציינה התקלה בביצוע היא ברשויות המקומיות. כל הכלים, מרכזי הכוון תעסוקתי לקחנו את הרשויות המקומיות, משרד החינוך נותן תקצוב ישיר לבתי הספר בחלק גדול מהמקרים, לכן התחלנו ביסודיים ולא בתיכון, שזה שונה. ברגע שיש את החסם התכנוני ברשויות המקומיות והביצועי, האזרח יפגע.
- יש לנו גם לקונות במידע, בתכנית 922 בתחום הבריאות, לא הצלחנו, תחום הרווחה לא הצלחנו. בערים מעורבות אני לא מצליח לבודד את הקבוצות הסטטיסטיות, אני לא מצליח בשביל להוכיח לאוצר שערבים בערים המעורבות נדפקים. אף אחד לא עוזר לי, יואל פינקל עזר לי קצת, אבל קשה לי, אין לי מידע על התקציב שהם מקבלים. לכן יש לנו צורך בתחומים שלכם במידע ונתונים אבל צריך שהמוחות הממשלתיים יתחילו לחשוב על ערוצי הביצוע.

יאסר חוג'יראת, מנכ"ל אלפנאר לקידום העסקים הערבים בישראל

- בדרך כלל כאשר מדברים בוועדות הממשלתיות על פיתוח כלכלי של החברה הערבית, אין ערבים בתוך הוועדות. מברך את המכון שכאן יש נציגות גבוהה.
- אתייחס בקצרה לגבי אלפנאר ומרכזי ריאן. אלפנאר בעברית זה "מגדל אור". מדובר במרכז שהוקם לפני חמש שנים בשיתוף הג'וינט וקרן יד הנדיב בשביל להקים מרכזי הכוון תעסוקה לערבים שנקראים מרכזי ריאן. היום פועלים 21 מרכזים בכל החברה הערבית, הבדואית. יש לנו ארבע תכניות, ריאן דרום, ריאן החברה הערבית, דרוזים וצ'רקסים, ובדואים צפון. יש לנו עכשיו מרכז חדש בעיר מעורבת שזה המרכז בלוד.
- אתן לכם דווקא נתונים מה עושים המרכזים. החזון שלנו הוא לשלב את האנשים מהחברה הערבית בשוק העבודה. אנשים שהם לא נמצאים בכלל בשוק העבודה, אנחנו לא מדברים על אבטלה. אנחנו עובדים על פי יעדים ממשלתיים. היעד הממשלתי שלנו הוא 70% נשים ו-30% גברים. ב-2017 טיפלנו בכ-13 אלף משתתפים, 70% מהם נשים. הצלחנו להעסיק כ-40%. לגבי הרמת ההשכלה, הרוב הם מסיימי י"ב או שיש להם זכאות.
- יש לנו הרבה אתגרים. המטרה שלנו גם לתת הכשרות למשתתפים שמגיעים למרכזים, הכשרות שיתאימו לשוק העבודה. יש הרבה אתגרים לגבי הכשרות שיתאימו גם לנשים ערביות, שזה בעצם אחד האתגרים שאנחנו נתקלים בו.

- ב-2017 השתמשנו בוואוצ'רים בתקציב של 10 מיליון שקל. בעצם היינו הגוף שמשמש הכי הרבה בשוברים ממשלתיים לבני מיעוטים. כשאנחנו נותנים שובר, אנחנו מקפידים לא לתת שובר למקצוע שאין אליו ביקוש. לדוגמה מטפלות.
- אתייחס כאן למה שהוצג כאן, חשוב לי למקד את הבעיה. האם הבעיה היא בעצם בבידול כלכלי או חוסר כלכלי אצל האנשים בחברה הערבית, האם זה בעצם בגלל ההשכלה והשכר הנמוך? האם זה בעצם בגלל שלאקדמאים הערבים יש שכר נמוך? האם זה יוצר תסכול בחברה הערבית, כי אדם שרואה אקדמאי שמקבל שכר נמוך ועובד לא אקדמאי מגיע לשכר דומה. בעצם בשביל מה ללמוד? האם בעצם הבעיה היא כאן? האם הבעיה היא בעצם בחוסר תקצוב? ראינו את זה בולט מאוד בין התקצוב בחינוך לתלמיד ערבי לבין תלמיד לא ערבי. האם הבעיה בתקצוב היא בגלל המועצה של הרשויות המקומיות, האם בעצם זו הבעיה? לכן אני אומר, קודם כל לדעתי אנחנו חשוב להתמקד ולהגדיר מהי הבעיה ולנסות אחר כך לתת פתרונות. הבעיה היא גדולה, היא מורכבת, אני חושב שאנחנו גם מתבקשים למקד אותה בשביל לנסות בעצם לחלק אותה לחלקים ולנסות לתת פתרון לכל בעיה, כי אין פתרון קסם לכל הפיתוח הכלכלי.
- בהגדרת הבעיה יש עוד שחקנים, האם השחקן הוא רק ההון האנושי? מה עם המעסיקים מה עם התשתיות? אני פתרת את הבעיה של ההון האנושי אבל מה עם המעסיקים והתשתיות? אם אני מסתכל באזור ציפורי, ורוב החברה הערבית נמצא באזור הצפון וטבריה, איפה יעבדו? אנשים לא ירדו לתל אביב לעבוד. גם במשרות בשוק הציבורי, הרוב ממוקד בירושלים, אפילו אקדמאים לא רוצים לעבוד בירושלים ובחברות ממשלתיות. אחוז הערבים שנמצאים בחברות ממשלתיות הוא כמעט אפס, אחוז אחד או שני אחוז. יש הרבה סימני שאלה ולכן אנחנו צריכים להתמקד באיך לתקוף את הבעיה הזאת.

ראם חאמיסי, מתכנן ערים וגיאוגרף אורבני, מרצה בחוג לגיאוגרפיה ולימודי הסביבה, אוניברסיטת חיפה

- ראשית רוצה לברך שדיון שהוא בליבה של מקבלי ההחלטות בישראל, מגיע לנצרת. אני חושב שזה דבר מאוד חשוב. אבל אני שואל האם המכון שואל את עצמו כמה חוקרים ערבים אצלי, האם הם חלק מהליבה? המכון לדמוקרטיה כמה ערבים יש בו? המכון לביטחון לאומי, כמה יש בו? אחד הדברים המאוד מרכזיים הוא שהערבים מודרים מבסיס קבלת ההחלטות. כתוצאה מזה, כמו שאמר כבוד השופט, איך יעברו מנטל למנוף? זאת אומרת כאן יש סוגיות שורש שעדיין החברה היהודית, האליטות היהודיות, לא הפנימו שהערבים הם שותפים לתהליך קבלת ההחלטות ובנייה של מדינה. הם צרכנים של מדינה ולא בונים של המדינה.
- אני מברך אתכם שאתם ממקדים את הסוגיות אבל לדעתי צריך לחפור מעבר, להיכנס לארכיאולוגיה. כתוצאה מהגילויים, ייווצרו תהליכים. אי אפשר להגיד לערבים אורבניזציה כאשר הרסת את יפו. אי אפשר. לבוא להגיד על אום אל-פאחם שהיא לא מתנהגת כעיר, כי העיר הערבית עברה מה שנקרא טיהור עירוני, היא עכשיו מתחילה לצמוח בתנאים של פריפריה בתוך הפריפריה. התוצאה היא שהערבים נמצאים בשוליים. אתם שואלים שאלות שהן חשובות, מאוד מאוד חשובות, אבל פה ניכנס לסוגיות שורש בכדי להתמודד איתם וזה הרבה מהמוסדות המחקר, כולל האקדמאים, היהודים בעיקר, מנסים להטות את הדיון סביב הסוגיות האלה של הלגיטימיות של הערבים כשותפים בתהליך קבלת ההחלטות בפיתוח כלכלי. זה שאלה מאוד מרכזיות.
- פעם אמרו בעלות על קרקע הוא חסם. לא, היום בעלות על קרקע הוא מנוף. השאלה אם מערכות התכנון תופסות אותו ככה. נצרת עלית נוסדה כאן כעיר יהודית, כדי לייחד את המרחב, הפיתוח הכלכלי נמצא בנצרת עלית, לא נמצא בנצרת. זה למרות שהעיר יכולה להביא למדינת ישראל הרבה מנוף, יש לה משהו בעל ערך, אבל איפה הפיתוח?

- המאמצים והמגמות הם מגמות מאוד טובות, מתקדמות, אבל קצב ההתקדמות הוא כל כך נמוך. הדגש כאן, אתם לא תמצאו בשום תכנית ממשלתית שאומרת שוויון, מדברים על ה... אין שוויון, אין מושג שנקרא שוויון. מדובר רק על צמצום פערים. שינוי השיח אצל האליטות היהודיות המקבלות החלטות ועושה החלטות במכוני המחקר, לדעתי אצלם קיים חסם מאוד מרכזי לקבל את הערבי כשותף בעשייה או ביצירה ולא כצרכן.
- אמרו שהגדילו את מספר הערבים שנמצאים בשירות הציבורי. כשבדקתי, ראיתי שהגידול היה רק שינוי החלטה מנהלית. הכניסו את האימאנים למשרד הפנים, ולכן פתאום שיעור הערבים גדל מ-6.5% ל-10%. זו רק החלטה מנהלית. לא פתרון שורשי.
- סוגיות השורש הן סוגיות שאנחנו צריכים להתמודד איתם בכדי להסיר אותן, הן בתודעה שלנו, הן במעורבות שלנו, הן ביכולות שלנו להתמודד. אני רואה את האקדמיה, האקדמיה שאמורה להיות החלוצית בחזון ההתפתחות, איפה הערבים באקדמיה? אוניברסיטת חיפה, 33 מרצים, מתוך 500, 3.5% מרצים. הרובד העליון שפותח הזדמנויות בכדי שיגרור את המוטיבציה של הצעירים והצעירות הערבים, שהנה יש לכם אפיק להתפתחות, עדיין חסום. אתם שואלים למה הולכים לגדה המערבית, לאוניברסיטה הערבית האמריקאית? כי שם מוצאים את עצמם כחלק מהשייכות ולא מודרים. ערבים לא מהגרים. מי שחושב שהערבים מהגרים הוא טועה, הוא מטעה. הערבים מהגרים כי מדירים אותם מתל אביב. אם היו רוצים, רציניים, היו מקימים שכונה רצינית של מעמדות הביניים ביפו, ואז היו מגיעים אנשים.
- השאלה שמאוד חשובה לי היא מידת השינוי. אני מדבר על הרשויות המקומיות, גם הערבים צריכים לקבל אחריות, אבל כאשר הם עדיין נתפסים ומתייחסים אליהם כזמניים, כאל מאיימים, לא ניגע בבעיה השורשית.
- בנוסף, לא מדברים על התקשורת היהודית שהיא מדירה את הערבים באופן מובנה, בשיח של השדרנים. אני מתכנן ערים, מתכנן בעולם, חוקר בעולם, חוקר בברלין עכשיו, אבל בתקשורת הישראלית אני מרואיין רק בנושא הערבי. זה חסם מאוד חשוב.
- הקהילה העסקית צריכה לתפוס את היזמים. צריך לזכור שמשדד הביטחון שהוא מעסיק מאוד חשוב במציאות הישראלית הוא בעצם מנגנון מפלה, מובנה בתהליכים האלו. הממשלה לא צריכה להנציח את תפיסת התלות של הערבים אלא להגיד שהערבים אתם בעצם שותפים לפיתוח של המרחב הציבורי בישראל.

מוחמד דראושה, מנהל תחום שוויון וחברה משותפת בגבעת חביבה

- הסאב-טקסט בדברים של כולם מזכיר לי את המונח שתבע ג'יימס קארוויל, היועץ האסטרטגי של קלינטון, "It's the economy, stupid". אני רוצה לטעון שזה לא רק כלכלה. כלכלה היא אחד מארבעה מרכיבים, ואני רוצה לגעת בשלושת הנוספים. מרכיב ראשון, כבר נגע בו כבוד השופט, זה הזירה המשפטית. כל תהליכי החקיקה שהולכים ומעמיקים את תהליך ההפרדה בין החברה הערבית והחברה היהודית. מרכיב שני, הזירה החברתית. ההפרדה היא גם בחברה פיזית. 92% מהאזרחים הערבים חיים ביישובים נפרדים, 99.9% ממערכת החינוך היא גם כן נפרדת. אלה נתונים שיש להם השלכות על יחסי יהודים וערבים גם השלכות כלכליות.
- בארצות הברית גם הטביעו את המונח ש-"Separate can never be equal". אם נמשיך את הנפרדות של שתי החברות אין סיכוי שנגיע לשוויון. לי לא טוב שנייצר ניצור כלכלה ערבית והיא תפעל בשוליים של הכלכלה היהודית ועם הזמן תשתפר. אני לא רוצה להגיע, להיות שהדור הבא של הילדים שלי יהיה דור שישתפר מ-48 אחוז השתכרות לרמה של 60 אחוז או 80 אחוז השתכרות. בטווח הקצר אני יכול להסכים עם כל מילה שתבחרו, אבל בטווח הארוך אנחנו לא צריכים לשתי כלכלות נפרדות, אלא כלכלה אחודה.
- שוב, בכותרת של היום - מהם החסמים בפיתוח החברה העברית כמנוע צמיחה למשק הישראלי. למשק הישראלי ולא במשק הישראלי. מי שכתב את הכותרת כאילו שהערבים

- הולכים רק לתמוך, לחזק את המשק הישראלי ולא להיות חלק מהמשק הישראלי. אני למדתי ספרות אנגלית לתואר ראשון, אין דבר שמישהו סתם כותב. זה תמיד או יש לו בראש סב-טקסט או שהוא באמת התכוון לזה.
- חסם אחד הוא גזענות. אחד המניעים של אפליה הוא גזענות. 35% מבני נוער יהודי אומרים שהם לא מוכנים לגור באותו בניין דירות משותף עם ערבי, כ-60% לא רוצים בוס ערבי. אז לאן אפשר לצמוח? נוכל לצמוח רק בתוך הבועה של ה-50 מיליארד שקל ולא בתוך הבועה הגדולה יותר של 450 מיליארד של כלל הכלכלה הישראלית.
  - בכדי לבנות יכולת השתלבות של החברה הערבית, אנחנו לא יכולים רק לבנות את היכולת של החברה הערבית, צריך לבנות את היכולת של החברה היהודית, מה שנקרא ה-Host Community שתקלוט את קבוצת המיעוט. צריך לתת לה את היכולות. קודם כל יכולת אזרחית משפטית, שיהיה לנו חוק שהוא חוק שהוא באמת שוויוני בתפיסה ובגישה שלו. לאחר מכן, מעמד מכובד לשפה הערבית, כי אם אתה מכבד את השפה, אתה יודע לכבד את דוברי השפה. בכלל, חינוך בחברה משותפת, לא רק ליכולות ולשוק העבודה, אלא באמת הכלים שצריכים כדי לחיות בחברה משותפת. איך אנחנו תופסים את המונח של אזרחות שוויונית? יהודי לומד שכאזרח ישראלי הוא צריך להיות Super Achiever והשמים הם הגבול. כאזרח ערבי בישראל, אתה צריך להגיד תודה שנותנים לך לחיות פה, ולכבד את החוק.
  - אני חושב שחסר לנו בשיח פה המרחבים המשותפים. אם מדברים על מרכזים אורבניים לערבים, זה שוב לחזק את הסקטור יזמי. צריך מרחבים משותפים, זה לא רק מרחבי שפה אלא למשל נציבות שירות המדינה, נציבות שירות המדינה היום עומדת על תשע וחצי אחוז עובדים ערבים, והממשלה אומרת זה ייצוג הולם. להגיע לעשרה אחוז נגיד, נגיע לעשרה אחוז נקרא לזה ייצוג הולם, למה לא ייצוג שוויוני? הרי אם אנחנו רוצים לדבר על ייצוג שוויוני זה 21%, למה 10% הולם? נשים הן 50% מהאוכלוסייה, האם 25% ייצוג לנשים הוא ייצוג הולם? למה לערבים חצי או אפילו פחות מחצי זה הולם. כך גם במשטרה. אני מתווכח עכשיו על המונח "הולם".
  - אני חושב שמה שחסר לנו הוא מנהיגות תומכת חברה משותפת. דיברו פה על מנהיגות מוניציפלית וחברתית. אני חושב שגם מנהיגות כלכלית צריכה להיות תומכת. זה קצת לשנות את השיח משיח קונסטיטוציוני מעמדי של זהות, זהות המדינה והזהות הלאומית של המדינה, אפרופו חוק הלאום שדנים בו עכשיו, לשיח שהוא יותר אופקי שיוצר איים של הצלחה בקרב שתי האוכלוסיות, וכך אפשר לחבר את האיים האלה ביחד.
  - לסיום, עוד משפט שהטביע ג'יימס קארוויל, "Change less is more of the same". אם אנחנו מחפשים באמת לשנות מהותית את מעמדם של האזרחים הערביים ואת התמיכה, הפן הכלכלי הולך לעשות את השינוי המהותי. אם נעשה קצת שיפורים, ונקבע יעדים קרובים, זה יוצא More Of The Same.

ליאור אפלבוים, מנהל מרחב צפון, התאחדות התעשיינים

- בתפיסת העולם שלנו כהתאחדות, מרחב זה כמו מחוז, ובמחוז שלנו יש 300 מפעלי תעשייה, 140 אלף מועסקים. דיונים שמתקיימים בצפון בסוגיות מרכזיות שהן סוגיות של הצפון, והסוגיה של החברה הערבית היא באופן ברור סוגיה בעיקר של הצפון, זה מבורך.
- כארגון, אנחנו דוגמה לאבולוציה שעברנו ביחס לחברה הערבית. נוסדנו ב-1921, יש לנו 1500 מפעלי תעשייה יצרניים של 20 עובדים ומעלה. אנחנו מובילים את לשכת התיאום של הארגונים הכלכליים. אנחנו מובילים בכל החזית של התעשייה מול הרגולטור והבירוקרטיה. במשך 94 שנה, לא היה לנו שום נציגות בשום פעילות שהייתה באדפטציה למפעלי תעשייה בחברה הערבית. לפני חמש שנים ירדה לנו התובנה, וזאת תעודת עניות בשבילנו, כארגון מוביל במשק, שבעצם מתוך עובדי ההתאחדות התעשיינים, 90 עובדים, מתוך נבחרים הציבור שלנו אין בעצם שום ייצוג למפעלי התעשייה במגזר הערבי, בחברה הערבית.

בעקבות כך, עשינו מיפוי של מפעלי התעשייה בחברה הערבית שיכולים להיות חברים אצלנו בארגון. מדובר במפעלים יצרניים, מקומיים, 20 עובדים ומעלה. במיפוי הזה מצאנו שיש 150 מפעלים פוטנציאליים להיות חברים אצלנו בארגון. בנוסף מצאנו שסל השירותים שלנו אינו מותאם לצרכים של המפעלים האלה כי יש לה מאפיינים מאוד מסוימים. עשינו אדפטציה של סל השירותים, גייסנו איש מקצוע שהוא ראש תחום החברה הערבית, המגזר הערבי בהתאחדות התעשיינים. מאותו רגע שידענו איך לדבר את השפה, איך להתנהג בקודים התרבותיים, איך לעשות את האדפטציה של סל השירותים שאנחנו יודעים לתת. בחמש שנים האחרונות 73 מפעלים חדשים מהחברה הערבית הצטרפו להתאחדות התעשיינים, זה לא הולך ברגל.

- בחזון שלנו, מפעלי החברה הערבית הינם חלק בלתי נפרד מכלכלת ישראל, מיוצגים אצלנו בארגון ומה שחשוב לנו זה לתת להם את הסביבה העסקית התומכת. אמרתי קודם בצפון הארץ, משום שמרבית מפעלי התעשייה בבעלות החברה הערבית מרוכזים באזור חדרה וצפונה, כך גם המרבית של ה-150 מפעלים שעליהם דיברתי קודם.
- התעשייה במדינת ישראל מעסיקה באופן ישיר, במעגל הישיר הראשון, 440 אלף מועסקים, היא העוגן הכלכלי המרכזי. כמה שאני ארצה לדבר על הייטק ועל תיירות ועל מסחר ועל נדלן ועל כלכלה, בסוף התעשייה היא עוגן שמוביל את הצמיחה במשק, בוודאי מאז 1965. בתוך זה, העוגן הכלכלי של התעשייה בחברה הערבית מאוד חשובה לנו. אציג מספר חסמים מרכזיים בחברה הערבית להתפתחות בעולם התעשייה:

- הדבר המרכזי זה היעדר אזורי תעשייה בישובים בחברה הערבית. הדבר הזה מגביל את הנגישות של ערבים למקומות תעסוקה.
- קושי התמודדות עם רגולציה ובירוקרטיה. אני לא אפתח עכשיו הרצאה על הסביבה העסקית, על הסביבה הרגולטורית, אבל ידוע שאנחנו בסביבה עסקית מאוד בעייתית. כשזה מגיע לתעשיינים, מנהלים, מנהלות בחברה הערבית, הקושי רק גדל בגלל המרחק המנטלי, בין הרגולטור והבירוקרטור שיושב בירושלים במוקדי קבלת ההחלטות, לבין העוגן הכלכלי שנקרא תעשייה בחברה הערבית. המרחק המנטלי הזה הוא גדול יותר מאשר במגזר הכללי.
- חינוך טכנולוגי ומקצועי. זה בעיה שקיימת במגזר הכללי, אבל זאת נקודת חוזק שיכולה להיות משמעותית מאוד. הבוקר הייתי במפעל יפהפה שמעסיק 45 עובדים. יש לו טכנולוגיה מדהימה, הוא מחפש בנרות CNC. היום כבר אין את החרט או הכרסם שעומדים עם הפטיש כל היום. CNC זה גאונות, זה יכולת להפעיל מחשב שמפעיל רובוטים, וזה חסר מאוד במשק. אם היינו יודעים לפתח את זה כמו שצריך, גם במגזר היהודי, אבל גם בחברה הערבית זה הייתה נקודת חוזק. בכלל, יש צורך להעלות את המודעות לחינוך טכנולוגי ומקצועי. זה לא החרט והכרסם של פעם, היום זה תעשייה מתקדמת, high level, וזה מאוד חסר.
- חסמי מרחב ויציאת נשים לתעסוקה. הנשים בחברה הערבית הן נשים מסורתיות, עם כל הכבוד, הן לא ייסעו 30-40 קילומטר, הם לא יעבדו משמרת לילה, הם לא יעבדו משמרת ערב, מחוץ לאזור המגורים שלהם.

עלאא עאלם, ראש תחום החברה הערבית, המגזר הערבי בהתאחדות התעשיינים)

- אני חושב שצריך שתהיה לנו ראייה הוליסטית, צריך גם לעבוד על החינוך, תעשייה, אקדמיה, הכל. צריך למצוא פתרונות לכל הנושאים האלה. עכשיו נשאלת השאלה, האם זה אנחנו הערבים או המדינה שאשמה? אני חושב שצריך לעבוד במקביל.
- אני רוצה להתמקד בתעשייה, ההצעה שלי שיהיו אזורי תעשייה מרחביים, משותפים, ברור שלא בכל יישוב ערבי יהיה אזור תעשייה אבל לפחות שיהיה אזור תעשייה משותף, אזורי

תעשייה משותפים. בצפון יש 30 אזורי תעשייה, אבל אין אזור תעשייה מסודר בישוב ערבי, יש כמה אזורים אבל הם לא מסודרים ולא נגישים. אזורי תעשייה של שותפות ערבית יהודית. צריך לשנות תפיסה, גם אנחנו כערבים צריכים לשנות תפיסה וגם היהודים צריכים לשנות תפיסה. אפשר לעבוד ביחד ומניסיון שלי, כל המפעלים שהם בשותפות, הם באמת מצליחים, ומצליחים בגדול.

- בנוסף, כמובן שנדרש שיפור ברמת המיומנות והלימוד, בבניית תכניות אסטרטגיות, תכניות לטווח הארוך, גם מבחינת תכנון בכלל, וגם מבחינת אזורי תעשייה. אני אתייחס למשרד החינוך והתדמית של התעשייה, אני חושב שלמשרד החינוך יש תפקיד חשוב מאוד בשינוי התדמית של התעשייה, אצלנו בחברה הערבית וגם בחברה בכלל. תפיסתית, אם נסתכל על זה ככה, המדינה בעצם צריכה להשקיע בישובים הערבים כי תפיסתית, מול כל עובד בתעשייה אפשר להוסיף עוד 2.5-3 עובדים שהם נותני שירותים. ככה אנחנו נוכל לשפר את רמת הכלכלה בישראל.

ג'מאל חרוש, ראש מנהלת החברה הערבית, משטרת ישראל

- שאלתי את עצמי מה למשטרה ולהתפתחות כלכלית בחברה הערבית? יש קשר ישיר מסתבר בין פשיעה למצב הכלכלי. לא יעזור כלום. אמנם רוב המחקרים הם מחוץ לארץ, אבל המחקרים מוכיחים חד משמעית, כשיש עלייה בפשיעה יש פגיעה בכלכלה. מה כיוון הקשר? אין השערות חד משמעיות. מה שגם מוכח, איפה שמטפלים בפשיעה, הכלכלה מתפתחת והמצב משתפר. כך שפשיעה גבוהה היא גורם שלילי לכלכלה באותו אזור.
- אנחנו צריכים להקפיד במיוחד על מניעת אלימות נוער, והנשירה בחינוך כי נשירה ממערכת החינוך גוררת התדרדרות לפשיעה. אנחנו רצינו להיכנס לבתי ספר, להתחיל בהשקעה שמה, אך לצערי אותם מנהיגים בבתי ספר, ומחוץ לבתי ספר, התנגדו שאנחנו ניכנס לבתי ספר. לא הרמנו ידיים ולא התייאשנו. אני דאגתי אישית ללכת. במקום שאני אכנס דרך הדלת לעשות את העבודה בבתי ספר, דאגתי לחזור מנכ"ל של משרד החינוך, שנותן לנו את האישור בלי אישור מנהל בית הספר להיכנס לבתי ספר.
- הדבר השני שאנחנו צריכים להקפיד עליו הוא אמא מועצמת ובטוחה בסביבתה. אימא מחנכת בבית זה גורם מספר אחד להתפתחות חיובית לילדים שיצאו לחינוך במקום שיצאו לרחוב. ככה פחות ילדים שהם יגדלו כעבריינים ברחובות.
- דבר נוסף הוא יותר משטרה ברחובות. זה התכנית שלנו להורדת אווירת האלימות ברחוב. התאוששות עסקית ברחוב. אותו רחוב שרמת האלימות בו יורדת, מתאושש כלכלית. יש הוכחות, יש כמה רחובות במדינה, לאו-דווקא מהחברה הערבית, שבו הגברנו את הביטחון על ידי משטרה, העסקים שגשגו יותר והתחילו לפרוח.
- מיגור תופעות הסחיתות (Protection). זו מחלה שלא קל לטפל בה. היא יכולה לגרום להתמוטטות עסקים מסוימים. אנחנו מודעים לבעיה, לוקחים את זה לידיים, אך צריכים שיתוף פעולה מהאזרחים. חשוב לדעת שכשיש פשיעה באזור אחד חלש היא גורמת לפושעים לצאת לאזור החזק, כי יש שם יותר פרנסה וכך הפשע מתפשט גם לאזור החזק. לכן צריכים לדאוג, לתפוס את הפשיעה במקום החלש, ולדכא אותה במקום החלש, לא לתת לה לצאת. דוגמה קטנה, השנה עלינו על זה שעברייני רכוש בתחום החקלאות שיוצאים מאזורים מוחלשים, כמעט גרמו להתמוטטות של חקלאים בגניבות החקלאיות. יש התקדמות טובה מבחינת משטרת ישראל באיך שהיא תוקפת את התופעה הזאת, ועזרנו לחקלאים להתייבב.
- המסקנות הן פשוטות, המשוואה היא משטרה חזקה, פשיעה חלשה. פשיעה חלשה זה כלכלה חזקה, וכלכלה חזקה היא חברה בריאה. אלה הדברים שצריכים לגבש אותם, אחד קשור בשני, לא יעזור כלום. אלה הדברים שמתחילים במשטרה חזקה. אני אתן דוגמאות.

- למרות שהייתה התנגדות, הקמנו תחנות משטרה במקומות חלשים. לדוגמא, בג'סר א-זרקא שהיה אזור הכי מוכה פשע. הקמנו תחנת משטרה בניגוד למנהיגים. מצאנו פריצה בחוק שעשינו בלי אישור שלהם ופתאום תרופת פלא. תוך שישה חודשים ירידה של 73% בירי בג'סר א-זרקא, בהשוואה לחצי שנה בתקופה המקבילה. בנוסף ירידה של 63% במקרי אלימות נוער. בחצי שנה האחרונה (שלפני פתיחת התחנה) היו 4 רציחות, עכשיו אנחנו אפס. עכשיו רואים שמתחילים לנסות לעשות עסקים בחוף של ג'סר א-זרקא שהוא מהחופים הטובים בארץ, שהיה מוזנח קודם בגלל הפשיעה, והיום מתחיל להתאושש.
- אני בתכנית שלי במשטרת ישראל רציתי לשמש כפורץ דרך לשוויוניות לחברה הערבית. לבוא ולהכניס אותם למשטרה, אני לא עומד על האחוזים, פתחתי דלתות, מי שעומד בקריטריונים להכניס אותנו למשטרה. כל ערבי שרוצה להיכנס למשטרה הדלת פתוחה, במידה ויעמוד בקריטריונים. בכוונה לא רציתי להוריד קריטריונים, לא להכניס אותו מראש שוטר סוג ב', רציתי להכניס אותו שיתחרה על הפיקוד.

עומר מואב (בשאלה): לא עומדים בקריטריונים או שאין רצון? מה הבעיה?

ג'מאל חכרוש ממשיך:

- יש רצון להפתעתי ולהפתעת כולם. אני לא הופתעתי בעצם, זה להפתעת כולם. אלא שהמנהיגים התנגדו. בכל זאת, קרוב ל-5,000 בקשות ביקשו להצטרף ואני ממיין ולוקח את הטובים. בנוסף לזה, כדי שלא יישארו שוטרי סף או שומרים כמו שאני התחלתי, פתחתי השנה עתודה פיקודית, בה לקחתי את 20 השוטרים הטובים ביותר לפי הציונים, ובתוך מסלול של שלוש שנים אני רוצה לעשות אותם מפקדים ערבים שישתלבו בעתיד בדרג של מקבלי החלטות במשטרת ישראל. לא כשוטרים פשוטים.
- עוד דבר חשוב, ישנן 34 נשים ערביות שוטרות במשטרת ישראל, חלק מהן עם הלבוש המסורתי. כלומר, פרצנו דרך, לבוש מסורתי הוא לא חסם. מי שלוקח את זה כחסם, הוא רוצה לקחת את זה כחסם. דווקא השוטרות המצטיינות שלי הן אותן שוטרות עם לבוש מסורתי מהנציבות, שנותנות שירות הכי טוב, הכי מקצועיות. אני מקווה שזה יהווה דוגמה לכל משרדי הממשלה. לפתוח דלתות, לקבל את כולם.

דין פתוח:

נסרין חאג' יחיא, המכון הישראלי לדמוקרטיה

- הנושא הראשון שאני חושבת שהיה חסר בדיון היום זה הערכות שוק העבודה העתידי. אנחנו יודעים ששוק העבודה משתנה בקצב מואץ והמון מקצועות עומדים להיעלם מהמשק. כמו שאנחנו יודעים 50% מהגברים הערבים עובדים במקצועות צווארון כחול, וכנראה שהאנשים האלה ימצאו את עצמם בעוד עשור ובעוד שני עשורים ללא תעסוקה, וזה פצצה מתקתקת שחייבים להתחיל לטפל בה כבר היום.
- סוגיה נוספת שלא עלתה, זה נפלטות של גברים ערבים לשוק העבודה. חלק לא מבוטל מהגברים היום נפלטים בגילאי ה-40 המוקדמים ואני חושבת שזו סוגיה שחייבת לערער את כולנו ולהתחיל לחשוב על איך אפשר בעצם למצוא תעסוקה הולמת גם לגברים שנפלטים משוק העבודה בגילאי 40 בגלל קשיים פיזיים ובגלל בעיות פיזיות, כי הם נכנסו לשוק העבודה יחסית בגיל מוקדם.
- דובר המון על חסמים תרבותיים, ועל בעיות תרבות, בעיות שפה. לפני שבוע יצא לי לעשות סיור במודיעין עלית והפלא ופלא אחוז הנשים בשוק העבודה חצה את ה-80%. שיעור הילודה ירד בצורה דרסטית, אם בשנות ה-60 ילדנו 8.4 ילדים היום אנחנו יולדים 3.2 ילדים.

בכל זאת, עדיין אנחנו לא מצליחות להשתלב אבל מעסיקים שרוצים להעסיק נשים חרדיות יודעים לעשות חדרי הנקה, שאיבה, נותנים לנשים לצאת בשעה מוקדמת כדי לטפל בילדים. כשהמדינה רוצה וכשיש משאבים, יודעים לפתור את הבעיות. זה לא עניין של תרבות וחסם. אנחנו רוצות להשתלב, אנחנו רוצות להיות חלק מהכלכלה. השאלה כמה המדינה עושה כדי שאנחנו באמת ניקח חלק בכלכלה הישראלית.

- דובר כאן לא מעט על הנושא של ייצוג הולם. פרופ' אקשטיין בוועדה של 2030 אני חושבת שלא הייתה אף אישה ערביה למעט מריאן וכשמדברים על בניית תכניות ממשלתיות, הקול שלנו לא יכול להיות לא נוכח בחדר. אנחנו חייבות להיות חלק מתהליך קבלת ההחלטות וחלק מקביעת היעדים הממשלתיים. בלי זה, אני חושבת שכל תכנית, לא משנה איזה ניתוחים כלכליים יעשו, בסופו של יום הממשלה לא תעמוד בקריטריונים.
- אני רוצה רק משפט אחד לניצב (ג'מאל חכרוש), אני מאוד מעריכה אותך, מאוד מעריכה את העבודה שאתה עושה אבל מצד שני בחלק מהמקרים אי אפשר להיכנס בחלון. יש מהלכים שחייבים ללחוץ יד למנהיגות הפוליטית שלנו, ואני חושבת שמי שעומד בראש הרשימה המשותפת יש לו יכולת השפעה על הציבור הערבי ואפשר לנצל את היכולת שלו ואת ההשפעה שלו כדי לבנות מהלכים יד ביד ולא לעקוף אותו, כי ברגע שעוקפים, סיכויי ההצלחה רק ילכו ויפחתו.

טארק דיביני, שותף, BDO ישראל

- אני לא חוקר ולא עשיתי מחקרים, אין לי סטטיסטיקות ואת האמת אני גם לא יודע להבחין מה זה רעיון שלי ומה זה רעיון של אחרים. אני מסכים כמעט לכל מה שנאמר. נקודה אחת שהיא לא הכי חשובה, אבל נקודה שחייבים לשים על השולחן, מתוך ניסיון אישי.
- דיברנו על זה שהתעשייה בצפון היא הרבה יותר חלשה מהתעשייה במרכז. נקודה. מצד שני האוכלוסייה הערבית מרוכזת בצפון והנסיעות למרכז הן לא פשוטות. אין מה לעשות, אני רואה את זה אצל חברים שלמדנו יחד במרכז, לאחר שמתמסדים, בסוף חוזרים צפונה, כי התשתית החברתית של הערבים נמצאת בצפון.
- נקודה נוספת, שהיא לא הכי קריטית אבל היא חשובה והיא יכולה לתרום משמעותית לשילוב של ערבים בהנהגה במרכז, בעסקים משמעותיים, זה יצירת תשתית חברתית לערבים במרכז. יש אפשרות לבנות תשתית חברתית לצעירים הערבים שמעוניינים לגור במרכז. זה לא הדבר הכי חשוב, זה לא בראש סדר העדיפויות אבל זה עוד משהו, מתוך מכלול של דברים שבהחלט יכולים לעזור.

סוזן חסן, ראש תחום קידום אוכלוסיות חלשות, ג'וינט ישראל

- בתור חוקרת לשעבר, יש פה ריכוז מאוד מעניין של הסוגיות של השתתפות הערבית בכלכלה הישראלית ובכלל בשוק העבודה. אני כן שמה פה שאלה איך אפשר לתרגם את הדוח המעמיק הזה שרואה בצורה מאוד מערכתית ומאוד רחבה את הקשר בין חינוך לבין השכלה גבוהה ותעסוקה ופיתוח כלכלי, איך אפשר לתרגם אותו לשיח רב מגדרי שמשלב את משרד העבודה, משרד החקלאות ומשרד הכלכלה, וכמובן אחר כך, איך אפשר לתרגם אותו לפעולות. אנחנו יודעים שיש פה עשייה במגוון תחומים, אבל מה שאני מרגישה מהמקום שלי זה שאין פה רצף.
- לפני שנתיים וחצי, בפורום שהציגו את תכנית 922, שאלתי האם יש פה גם מחשבה לרצף, איך יוצרים רצף או חיבור בין המשרדים, בין המשאבים השונים שמושקעים בחינוך ובהשכלה ובתעסוקה ועל זה עוד לא קיבלתי תשובה. יכול להיות שצריך לחשוב על זה. כי אם אנחנו לא חושבים ככה, אז יש קבוצות שלמות שבעצם נופלות בין הכיסאות. נניח שאנחנו עושים טיפול מוקדם ומחשבים ועובדים על שילוב בתעסוקה בצורה מעולה. יכול להיות שיש פה אוכלוסייה שהיא בין לבין, ואף אחד לא מטפל בה.

- דבר נוסף, אני חושבת שיש פה אוסף של כלכלנים שאני מאוד מעריכה אותו והוא מאוד חשוב, ויש פה עוד סוגיה שצריך לטפל, הסוגיה של עוני. לעוני יש השפעה על ממדים רבים. דיברתם על התעסוקה של גברים, דיברתם על למה צעירים או בני נוער ערביים לא הולכים ללמוד באקדמיה. אני חושבת שלנוכחות של עוני יש השפעה מאוד גדולה. הם הולכים לעבוד כי הם חייבים לפרנס משפחה כי המשפחות עניות. יש לזה קשר ישיר עם הרבה דברים.
- הקשר בין פשיעה ותעסוקה מאוד מעניין ומשטרת ישראל הביאה את התובנות שלה לדבר הזה. השאלה שלי האם יש פה הסתכלות גם על ערים מעורבות, כי בעצם ערבים בעכו, בלוד, ביפו, שיעורי הפשיעה מהגדולים ביותר, וזה מעניין לבחון את הקשר, איך זה משפיע על התעסוקה.
- אני רק אסיים ואגיד שאני מאוד מתחברת לנקודה שהעלה פה רועי, שאוכלוסיית הגברים הערבים היא אוכלוסייה שקופה, היא נופלת בין הכיסאות כי היא לא שייכת לאף מחלקה ממשלתית ולאף גורם. גם על זה שווה לחשוב.
- נקודה אחרונה, אני חושבת שהתמונה שהצגת על החינוך היא תמונה שמצד אחד לא כל כך חיובית, אבל מצד שני אני אופטימית כי אם כבר יש הצלחה ויש בסיס ויש best practices אז אפשר ללמוד משם ולהרחיב את זה.

רשימת משתתפים בשולחן עגול בנושא:
"חסמים בפיתוח החברה הערבית כמנוע צמיחה למשק הישראלי"
 12/07/2018

מר דרור אבידור	מכון אהרן למדיניות כלכלית, הבינתחומי הרצליה
גב' אמירה עבד אלרחים	סמנכ"לית בכירה בקבוצת דלהום
גב' שורוק אסמאעיל	מנהלת תחום חברה ערבית בקרן יד הנדיב
מר רועי אסף	ראש אגף פיתוח חברתי, הרשות לפיתוח כלכלי של מגזר המיעוטים, המשרד לשוויון חברתי
מר ליאור אפלבוים	מנהל מרחב צפון, התאחדות התעשיינים
פרופ' צבי אקשטיין	ראש מכון אהרן למדיניות כלכלית; דיקן בית הספר טיומקין לכלכלה, המרכז הבינתחומי הרצליה
מר עארף אשתיו	מנכ"ל לשכת המסחר והתעשייה במגזר הערבי
מר יהודה ברוניצקי	מנהל ברוניצקי השקעות בע"מ
גב' יהודית ברוניצקי	מייסדת אורמת
עו"ד ורו"ח אמראת גאבר	בעלת משרד פרטי
מר יחיא ג'בארין	אתר בוקרא
השופט בדימוס סלים ג'ובראן	לשעבר שופט בית המשפט העליון
גב' סמאח ג'לג'ולי	מנהלת מרכז ריאן טירה
ד"ר מסעוד ג'נאיים	מנכ"ל עמותת אלרואד למדע וטכנולוגיה
מר רועי ג'רופי	רכז פרויקט ייצוג הולם במכרזי ממשלה, מחלקת מדיניות שוויונית
ד"ר גיתית גור גרשגורן	מנהלת החטיבה הכלכלית, רשות ניירות ערך
רו"ח טארק דיביני	שותף, BDO ישראל
מר מוחמד דראושה	מנהל תחום שוויון וחברה משותפת בגבעת חביבה
מר אריאל וייס	מנכ"ל קרן יד הנדיב
מר ארן זינר	אחראי על תכנית לקידום החברה הערבית בהשכלה הגבוהה בות"ת
גב' נסרין חאג' יחיא	המכון הישראלי לדמוקרטיה
ד"ר יאסר חוג'יראת	מנכ"ל אלפנאר לקידום העסקים הערבים בישראל
ניצב ג'מאל חרוש	ראש מנהלת החברה הערבית, משטרת ישראל
פרופ' ראסם חמאיסי	מתכנן ערים וגאוגרף אורבני, מרצה בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוני' חיפה
גב' סלמא חסן	מכון אהרן למדיניות כלכלית, המרכז הבינתחומי הרצליה
גב' סוזן חסן	ראש תחום חברה ערבית ותשתיות, ג'וינט ישראל
גב' מרים כבהא	נציבת שוויון הזדמנויות בעבודה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים
מר ניסים כהן	עמותת יכולות – מיסודה של קרן רש"י
ד"ר אסנת ליפשיץ	בית ספר טיומקין לכלכלה, המרכז הבינתחומי הרצליה
ד"ר אביחי ליפשיץ	מכון אהרן למדיניות כלכלית, המרכז הבינתחומי הרצליה
ד"ר טלי לרום	מכון אהרן למדיניות כלכלית, המרכז הבינתחומי הרצליה
פרופ' עומר מואב	מכון אהרן למדיניות כלכלית, בית ספר טיומקין לכלכלה, המרכז הבינתחומי הרצליה
פרופ' רפי מלניק	המרכז הבינתחומי הרצליה
גב' סלימה מוסטפא-סלימאן	מנהלת תחום פיתוח אזורי, הרשות לפיתוח כלכלי של מיעוטים, המשרד לשוויון חברתי
מר עאמר סאלח	לשכת המסחר והתעשייה במגזר הערבי
פרופ' מישל סטרבצ'ינסקי	ראש חטיבת המחקר, בנק ישראל

ראש תחום המגזר הערבי בהתאחדות התעשיינים	מר עלאא עאלם
ערוץ מוסאווה	מר ואל עוואד
משרד האוצר	מר נג'יב עמרייה
דירקטור ובעלים קבוצת עפיפי	מר וליד עפיפי
מנהל אגף, תכניות לאומיות מערכתיות, משרד החינוך	מר מוהנא פארס
מנהל שותף קבוצת seven	מר יואב קפלן
אגף הכלכלן הראשי, משרד האוצר	מר זאב קריל
מכון אהרן למדיניות כלכלית, המרכז הבינתחומי הרצליה	ד"ר טלי רגב
משרד האוצר	מר מיכאל ריטוב
מנהלת תכנית המדיניות הכלכלית של החברה הערבית, מכון אהרן למדיניות כלכלית, המרכז הבינתחומי הרצליה	גב' מריאן תחאוכו

מכון אהרן ופרויקט השולחנות העגולים:

מכון אהרן למדיניות כלכלית החל את פעילותו בחודש מרץ 2014, וחזונו הוא לתמוך בצמיחה כלכלית ובחוזק חברתי בישראל על ידי עיצוב אסטרטגיה והצעות לתוכניות מפורטות למדיניות כלכלית המבוססות על ידע בין לאומי מעודכן. בראש המכון עומד פרופ' צבי אקשטיין, ועם חברי הדירקטוריון נמנים: פרופ' מרטין אייכנבאום, מר שלמה דוברת (יו"ר), מר ארז ויגודמן, פרופ' אמיר ירון, פרופ' רפי מלניק, פרופ' דני צידון, ד"ר טלי רגב, הגב' עופרה שטראוס, מר חיים שני.

המכון יקיים מספר פעמים בשנה "שולחנות עגולים" בנושא ספציפי, אשר יהוו מקום מפגש לחוקרים, מקבלי החלטות, ובכירים במגזר העסקי והציבורי, במטרה לערוך דיונים מקיפים ועמוקים בנושאים אקטואליים. המושב יחל בהצגה קצרה של נייר רקע, ואחריה מספר הרצאות קצרות מאת חלק מהנוכחים. לאחר מכן יחל הדיון, שינוהל על ידי יו"ר השולחנות העגולים פרופ' עומר מואב, במסגרתו כל אחד מהנוכחים יוכל להביע את דעתו בקצרה ולהגיב לדבריהם של האחרים. הדיון יהיה סגור לכלי התקשורת. בסופו של המושב יפורסם לתקשורת נייר סיכום שיכלול את תקציר העמדות של הנוכחים (לאחר אישור הדוברים) והתובנות שעלו במהלך הדיון.